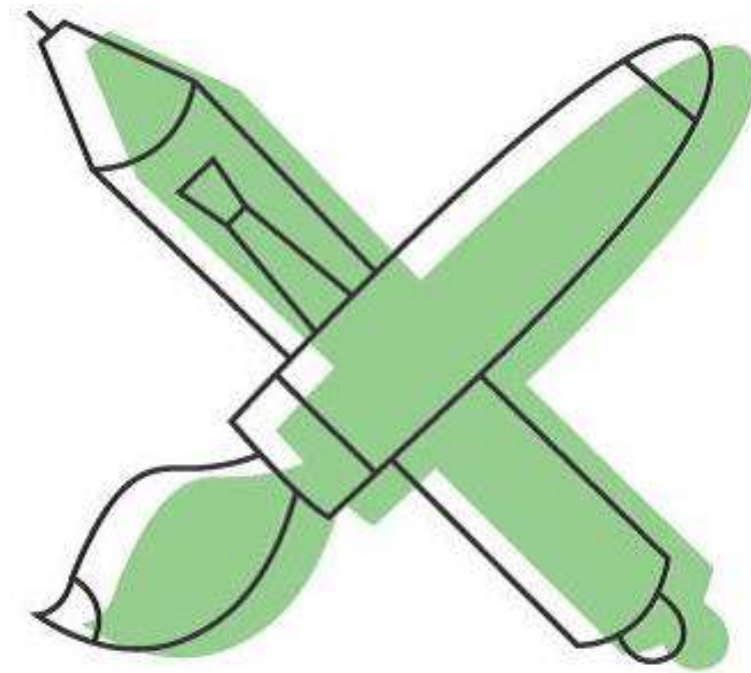

TSUMBANDILA YA MAITELE A KHWINE A VHUTSILA HA U TOU ZWA VHONA KHA LA AFRIKA TSHIPEMBE YA

YO BVELEDZWA NGA MUHASHO WA VHUTSILA NA MVELELE

arts & culture

Department:
Arts and Culture
REPUBLIC OF SOUTH AFRICA

VANSA
VISUAL ARTS NETWORK
OF SOUTH AFRICA

Visual Arts Network of South Africa
2 Transwerke Building, Constitution Hill
2 Sam Hancock Street
Johannesburg
South Africa
www.vansa.co.za

Best Practice Guide for the Visual Arts in South Africa, 2016

Yo bveledzwa nga the South African Department of Arts and Culture

Research and Content Development: Visual Arts Network of South Africa

Research Team:

Mika Conradie

Kgomotso le Roux

Molemo Moiloa

Design and layout: 2B Design

Copy editor: Jill Weintraub

Reserved use under a creative commons licence

I.	MARANGAPHANĀ A MUDZUDZANYI	i
II.	MUTEVHE WA MAIPFI	iii
1.	MVULATSWINGA	1
2.	NGOHO NGA HA HUNE MILAYO YA MAITELE KHWINE YA SHUMA NGAHO: THUSO YA TSHUMISANO	3
3.	VHUPO NA MISHUMO I SI YA MBAMBADZO	4
3.1	TSHAKHA DZA ZWIKHALA NA MISHUMO I SI YA MBAMBADZO	4
3.2	THEMENDELO YA MAITELE AVHUĎI KHA MAĎANO A LANGWAHO NA MISHUMO NA	4
3.3	MISHUMO YA DZITSHAKHATSHAKHA	10
3.4	VHUPO HA U ĎANA U TSHI DZULA KHAHO	10
3.5	NYANĎADZO	12
3.6	THENDELO YA NNYI NA NNYI	12
3.7	MIĎAĎISANO, MPHO NA PFUFHO	16
3.8	PFUMBUDZO NA MAZHAKANĎILA	18
4	ZWIKHALA NA MISHUMO YA MBAMBADZO	20
4.1	TSHAKHA DZA ZWIKHALA NA MISHUMO YA MBAMBADZO	20
4.2	MBEKANYAMAITELE	20
4.3	U ĎANA GAĎARI YO ĎALAHO	20
4.4	MISHUMO WA ĎANO ĎIHIHI KANA ĎA LUTHIHI	25
4.5	MAVHENGELE A U RENGISAHO ZWITHU ZWO VHALAHO	25
4.6	U RENGISA KHA INTANETHE	25
4.7	NĎISEDZO YA MUHWALO	26
4.8	MAĎANO NA MAGUVHANGANO	27
4.9	MAZHENDEDZI A ZWA VHUTSILA AGENTS/ART CONSULTANTS	27
4.10	VHARENGISI VHANE VHA KHOU RENGISA MISHUMO YA ZWA VHUTSILA	28

4.11	VHATHU VHANE VHA DIKUVHANGANYELA NA THENDELO	28
4.12	ZWIṬUDIO	30
4.13	OKHUSHENI	31
5	U DZUDZANYA, ZWIIMISWA NA ZWIGWADA	32
5.1	MABINDU, ZWIIMISWA ZWI SI MBUELO NA ZWIGWADA	32
5.2	MASHELENI	37
6	KHUNGEDZELO, MBAMBADZO NA NYANḂADZAMAFHUNGO YA ZWA VHUTSILA	44
6.1	KHUNGEDZELO YA MISHUMO NA ZWIKHALA	44
6.2	NYANḂADZAMAFHUNGO YA ZWA VHUTSILA	45
7	PFANELO DZA VHASHUMELI VHA ZWA VHUTSILA (VHAṆWALI)	46
7.1	PFANELO KHA ZWA MIKHWA	46
7.2	PFANELO DZA VHUṆE HA MAṆWALO NA IP	46
7.3	PFANELO DZA U RENGISWA HAFHU	48
7.4	PFANELO DZA U AMBA	49
	TSHOMEDZO NA THIKHEDZO	51
	DZINDIVHUWO	51
	ZWIṆWE ZWINE ZWA NGA VHALWA	51

I. MARANGAPHANĀ A MUDZUDZANYI

Tsumbandila ya maitete a Khwine a Vhutsila ha zwa u tou vhona kha ĩa Afrika Tshipembe yo bveledzwa zwi tshi bva kha t̄hoċea ya u kovhekana na u bveledza maitete a nċowetshumo ine ya ċo tikedza vhushaka vhu re na mutakalo naho lavhelelwaho khathihi na thengiselano vhukati ha vhashumeli vha zwa vhutsila kha nċowetshumo. Tsumbandila dzo anċadzwaho afha dzi tendela vhashumeli vha zwa vhutsila uri vha kone u fhambanyisa vhukati ha mikhwa ya maitete kha ĩa Afrika Tshipembe na zwilinganyo zwi sa dzhii sia zwine vhadzheneli vhoċhe vha t̄uċuwedzea kha u shumisana khathihi na u konana. Zwo ċitika nga muhumbulo uyu tsumbandila i nċetshedza milayo ine vhashumelei vha zwa vhutsila vhoċhe vha ċo wana zwi tshi vha shumela kha u thoma vhushaka na tshumisano dzi sa dzhii sia, nga maanċa musi vha tshi khou tandula nyimele dzine dza nga livhisa kha u sa lingana kha maanċa vhukati ha vhashumisani.

Milayo yo nċetshedzwaho kha tsumbandila iyi i tevhedza ngudo ya khonadzeo ine Vhuċumani kha zwa Vhutsila ha u tou Vhona kha ĩa Afrika Tshipembe 'Visual Arts Network of South Africa' vha ita nga 2014 kha t̄hoċea ya khonadzeo dza u bveledza maitete a khoudu ya maitete a khwine. Ine T̄hoho yayo ya vha 'A Shared Practice', ngudo yo tikedza mawanwa a mivhigo yo fhiraho na u vhea zwavhuċi nyimele kha magake ane a vha kha zwiimiswa ane a vha na vhushaka kha ĩifhasi ĩa zwa vhutsila ha zwa u tou vhona ha ĩa Afrika Tshipembe. 'A Shared Practice' i sumbedza uri naho sekithara i t̄hukhu na u vha i songo tsireledzeaho, vhoċhe vhane vha shuma khayi vha khou t̄oċa u tshila khathihi na u aluwa, nahone u kona u tshila ha muthu uyo hu bva kha nyaluwo na u kona u bvelela ha sekithara ya zwa u vhona nga u angaredza. Ngudo yo sumbedza uri tshikhala tsha u sa kona u humbulelwa ho no t̄anganwaho naho kha sekithara iyi, na u sa lingana huhulwane hune vha vha hone vhukati ha vhashumeli vha zwa vhutsila maelana na u swikelela ngeletshedzo dza ndeme nga ha uri vha nga sumbedzisa hani dziŋwe pfanelo dzine dza nga thivhela u bvelaphanċa ha u hanganea havho kha zwa masheleni na kha zwa vhutsila. Themendelo ya ndeme ine ya bva kha ngudo iyo yo vha u bveledzwa ha ĩiŋwalo ĩi sumbedzisaho mikhwa na zwilinganyo maelana na lushaka lwa mushumo na vhushaka, vhune ha ċo sika nċivho ya nċowetshumo, tsumbandila na mitheo i swikelelaho kha vhashumeli vha zwa vhutsila vho fhambanaho kha ĩiga ĩiŋwe na ĩiŋwe ĩa mabuċo avho.

Kha tsumbandila iyi, maga a dzitshakhatshakha o bveledzwaho nga NAVA (Australia) na CARFAC (Canada) o itwa t̄hoċisiso nga hao khathihi na u sedzuluswa. Maitete a khwine a dzitshakhatshakha o edziselwa fhedzi ho sedzeswa nga nċila yo khwaċhaho kha zwiteŋwa na tshakha dza maitete kha nyimele ya ĩa Afrika Tshipembe. Sa izwi kha khoudu idzi dza dzitshakhatshakha, milayo na maitete zwo sumbedzwaho kha Tsumbandila ya Maitete a Khwine kha Vhutsila ha zwa u tou Vhona ha ĩa Afrika Tshipembe hu dzine vha tou nanga nahone ho sumbedzwa nga tshivhumbeo nga u shumisa ipfi 'vha nga' nċhani ha 'vha tea', hu sa khou katelwa ayo masia o no phasiswaho (u fana na a muthelo, pfanelo dza

vhuṅe ha maṅwalo, mutakalo na tsireledzo, ndinganyiso ya vhashumi na pfanelo dza vhashumi). Naho tsumbandila dzo bveledzwaho dzi dza thevhedzelo lune dzi sa vhofhe lwa mulayo, tsumbandila ya maitele khwine i na mushumo kha u thoma mutheo kha u bveledzwa ha mbekanyamaitele na mulayo une wa tikedza mvelaphanda ya tshifhinga tshilapfu ya maitele kha sekithara. Izwi zwi amba uri, sekithara i ḡo vha i kha vhuimo ho khwaṅhaho ha u shumisana na muvhuso na u ṅuṅwedza mbekanyamaitele na mveledziso ya mulayo wa u tikedza, zwi tshi bva kha mutheo wa tsumbandila ine ya vhumba maitele a lavhelelwaho lwa tshiofisi vhukati ha vhasumisani/miraḡo na sekithara.

Iṅwe ya nyofho dze ra ṅangana nadzo musi hu tshi khou bveledzwa tsumbandila ho vha mbudziso nga ha u langula maitele a zwa vhutsila. Tsumbandila iyi a i vhudzi vhatsila na vhashumeli vha zwa vhutsila zwine zwa vhumba izwo zwi ṅanganedzeaho kha mishumo yavho, kana u kombetshedza uri vhashumeli vha zwa vhutsila kha ṅdila ine ngayo vha fanela u sumbedza/u bveledza mishumo yavho ya vhutsila kana kuhumbulele kwavho. Naho tsumbandila iyi i tshi tikedza miṅwe mikano kha mbofholowo kha zwa vhutsila (u fana na u phadladza kuambeke kune kwa sumbedza vengo na tshiṅalula sa zwo sumbedzwaho nga Ndayotewa ya ṅa Afrika Tshipembe), muhumbulo wa ṅiṅwalo ṅi ndi u ṅetshedza themendelo dzine dza sumbedza milayo ya tshilinganyo ine vhashumeli vha zwa vhutsila vha fanela u dzhena kha thendelano ngayo. Sa zwenezwo, tsumbandila iyi khethekanya vhukati maitele a phurofeshinaṅa, na mikhwa na zwilinganyo zwa ṅdowetshumo zwine zwa vha zwi fanaho kha u vhumba thengiselano dza vhubindudzi dzi pfesesho na vhushaka vhukati ha vhashumisani. Izwi zwo vha iṅwe u phambanyiso i konḡaho u i ita, fhedzi vhadzudzanyi vha ṅiṅwalo ṅi vho dzulela u ṅoḡa tsumbandila ya maitele a khwine ine ya sumbedza zwilinganyo zwa ṅdowetshumo na u themendela khoudu na zwikhala zwa u swikelela zwine ngazwo vhashumeli vha zwa vhutsila vha kha ela ngazwo nyimele dzavho na tshenzhemo musi vha tshi dzhena kha vhushaka, madzangano na thendelano kha sia ṅi. A yongo itelwa u vha tshishumiswa tsha maitele a phurofeshinaṅa tsho itelwaho u ṅalutshedza nga vhuḡalo uri 'vha shumisa hani'.

Milayo yo sumbedzwaho kha tsumbandila iyi i dzhiela nzhele u khethea ha nyimele ya zwa vhutsila kha ṅa Afrika Tshipembe, zwi tshi katela tshiimo tsha mveledziso ya themamveledziso na u phadladzwa ha zwiko. Vhupo ha ndeme ho lavheleswaho khaho vhu elana na u vhea themendelo dzo tiwaho dza mbuelo dza vhatsila. Naho i sa ṅei ndaela na u sa sumbedza sheduṅu na masheleni zwo tiwaho, ṅhanganyelo ya mbadelo i khou itelwa uri vhashumeli vha zwa vhutsila vha kone u ṅalusa ndeme ya masheleni ya mushumo wavho. Hu na fulufhelo ṅa uri naho hu si na mbadelo dza mulayo kha ṅdowetshumo ya vhutsila ha zwa u tou vhona, naho zwi sa sedzi kha u sa kona u humbulela ndambedzo, vhashumeli vha zwa vhutsila vhoṅhe, hu nga vha vhatsila, vhalanguli, mishumo, vhupo kana vhadzudzanyi, vha nga vhuvelwa nga tshigwada tsha themendelo dza mbadelo dzine dza vha hone sa dzine miraḡo yoṅhe i nga sedza khadzo. Ndi nga kha u maandafhadza vhashumeli vha zwa vhutsila u ita nyambedzano nga ha mbadelo hune ra fulufhela u ḡo kona u ṅuṅwedza vhalanguli vha vhupo na mishumo na vhadzudzanyi uri vha dzhieze nzhele nga maṅḡa mbadelo dza vhashumeli vha zwa vhutsila musi vha tshi khou ṅhaṅhuvha maitele avho a u vhekanya mugaganyangwama.

Tsumbandila kha bugwana iyi dzi dzinginya tsumbo dzine vhushaka vhukati ha vhashumeli vha zwa vhutsila na mishumo na zwickhala zwine zwa khou shuma kha ndowetshumo ya zwa vhutsila ha u tou vhona ya AFrika Tshipembe zwa fanela u tevhezela. Ri khou fulufhela uri tsumbandila iyi i do vha tuwuedza na u tula dzangalelo la mirado yotlhe uri vha shume vho livha kha ndowetshumo i sa dzii sia, i swikeleleaho nahone yo maandafhadzwaho.

II. MUTEVHE WA MAIPFI

Maitele a Khwine

Maitele a khwine ndi tshigwada tsha tsumbandila, milayo kana ndila dza u shuma dzine nga kha tshenzhemo na thodiso zwa do netshedza zwilinganyo zwi sa dzhii sia na zwa maitelendavhelelwa othe zwine ndowetshumo ya shuma nganyo.

Kontiraka/thendelano yo tou nwalwaho

Thendelano yo tou nwalwaho inwe na inwe ine ya lavhelelwa uri i kombetshedzwe nga mulayo. Nga fhasi ha Mulayo wa la Afrika Tshipembe thendelano inwe na inwe yo tou nwalwaho kana ya mulomo (zwi tshi katela imeili na dzinwe thendelano dzi si na vhuṭanzi) dzi nga kombetshedzwa nga mulayo. Tsumbandila dzi amba nga ha kontiraka na thendelano dzo tou nwalwaho zwi tshi ya nga uri dzi nga kona u lavheleswa khadzo, u sumbedziswa, na u kona u amba nga hadzo.

Mushumo

Mushumo muṅwe na muṅwe wa muvhuso kana wa tshitshavha wo dzudzanywaho une wa katela u sika na/kana u vhona mishumo ya vhutsila/nyolo/zwifanyiso na/kana u shuma ngayo, u ita kontiraka kana u rumela vhashumeli vha zwa vhutsila (sa zwine vha ṭalutshedzwa nga fhasi ha 'Vhashumeli'). Izwi zwi katela miṭaṭisano, maṭano (u vula na tshifhinga tsha hone), fesithivaḷa dza u ṭana kha gaḷari, na maḍuvha a u ṭana. Mishumo i dzhiiwa sa tshikhala tshi sa shanduki (zwine zwa vha u thoma nga datumu yo tiwaho a dovha a fhela nga datumu yo tiwaho) naho a tshi khou dovholola (u fana na fesithivaḷa ya nṱwaha nga nṱwaha). Kha dzinwe nyimele, mishumo i nga tshimbidzwa zwi tshi ya nga vhupo (sa tsumbo, tshiimiswa tshine tsha tshimbidza fesithivaḷa), fhedzi kha dzinwe nyimele mishumo i nga vha ine ya sokou itwa na zwenezwo kana ya tshifhinganyana na u vha yo dzudzanywa nga muthu muthihi kana tshigwada tsha vhathu tsha tshifhinganyana.

Mbadelo

Ndi mbadelo dzine dza itwa kha mushumeli wa zwa vhutsila kana kha vhupo hu tshi khou itelwa u wana tsivhudzo kana tshumelo. Mbadelo kanzhisa i vhewa zwi tshi ya nga tshenzhemo ya mushumeli wa zwa vhutsila onoyo na/kana mushumi ane a khou dzhenelela kha tshumelo yo netshedzwaho.

Masheleni a ndivhuwo

Ndi mbadelo ya tshizwino kha mushumeli wa zwa vhutsila ane a khou humbelwa u shuma a kha vhuimo hawe ha phurofeshinaḷa. Masheleni a ndivhuwo a dzhiiwi sa mbadelo, fhedzi a badelwa sa ndivhuwo ya ndeme ya mushumo wa vhuṭali/muhumbulo wa mushumeli wa zwa vhutsila, mushumo na tshifhinga (sa tsumbo, mutsila a nga badelwa masheleni a ndivhuwo a mueni ane a khou langula phaneḷe ya nnyi na nnyi, zwi tshi vhambedzwa na masheleni ane a do badelwa hu tshi khou badelelwa mishumo ya zwa vhutsila o wo humbelwaho).

Mushumeli

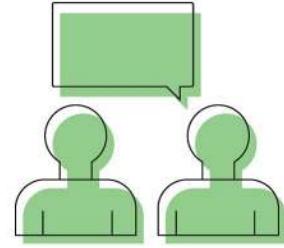
Vhathu vhane vha qinwalisa kha sekithara kana lifhasi la zwa vhutsila ha u tou vhona. Izwi zwi katela vhatsila vha zwa u tou vhona, vhalanguli, vhalanguli vha thandela, vhatshimbidzi na vhadzudzanyi,

vhañwali vha vhutsila ha u tou vhone na vhasaukanyi, mazhendedzi a zwa vhutsila, vharengisi nga okusheni, vhañe vha gałari na vhalanguli vha hone.

Vhupo

Tshiimiswa tshiñwe na tshiñwe, khamphani, bindu, siłudio, senthara ya tshitshavha, hu nga vha ho ñwaliswa lwa tshiofisi kana hu songo ñwaliswa, vhune ha ñea thendelo kana ha bveledza thandela ya zwa vhutsila inwe na inwe ine ya katela vhashumeli vha zwa vhutsila (sa zwe vhałutshedziswa zwone nga fhasi ha 'Vhashumeli'). Ipi vhupo a li tou amba tshikhala tshine tsha vhonala fhedzi hu nga dovha ha vha u vhumbiwa ha tshiimiswa tsha tshifhinga tshilapfu tshine tsha bveledza dzithandela, małano, pfumbudzo kana zwiñwe khathihi na miñwe mishumo (zwi tshi vhambedzwa na lushaka lwa fesitivala ya tshifhinga tsho tewaho).

1. MVULATSWINGA

Vhutsila ha u zwa tou vhona ndi sekithara ine ya tšutšuwedzwa nga vhushaka. Vhatsila, vhalanguli, vhashumi, vhalangi na vhañwe vhashumi vha zwa vhutsila vhoṭhe vha re na vhukoni ho fhambanaho vhune ha dzhenelela kha u ita uri sekithara ya vhutsila ha zwa u tou vhona uri huvhe vhupo vhu takadzaho. Kha nyimele dzoṭhe, vhukoni uvhu vhu ṭoḁa vho na vhukoni ha vhañwe vhatu u itela uri mushumo u bvelele – ri na vhushaka ho ṭanganelanaho. Vhañe vha dzigaḽari vha ṭoḁa vhatsila vhane vhone vha ṭoḁa vhupo ha vhutsila ho ḽiimisaho vhune ha ṭoḁa muziamu nawone wa ṭoḁa vhalanguli vha tshi ḁo ṭoḁa vho vhashumi vhane vha ḁo ṭoḁa vhatsila u ya ngauralo. Vhatu avha vhoṭhe vho fhambanaho vho vhulunga kha nyaluwo sa tshigwada, vha tshi khwaṭhisa na mveledziso ya vhutsila ha zwa u tou vhona ngauri roṭhe ri a zwi funa na u zwi ṭoḁa u itela u bvelephanda na u shuma ro ḽifunga.

Muhumbulo wa wa tsumbandila iyi ndi u tshimbidza vhushaka ho kwaṭhaho, vhu re na mutakalo nahone vhu sa dzhii sia kha vhutsila ha u zwa tou vhona, u itela u tikedza nyaluwo na mveledziso. Tsumbandila yo ṅwalelwa u tšutšuwedza na u tshimbidza vhushaka vhu sa dzhii sia na vhuḽifhinduleli vhu fanaho nga ha uri ri shumisa hani roṭhe. Muhumbulo wo vha wa u katela masia manzhi nga u angaredza a zwa vhutsila ha zwa u tou vhona nga hune zwa nga konadzea ngaho nga ṅḽila dzine dza ṭanganedzea nga hune zwa konadzea ngaho.

Zwine vha ḁo zwi wana kha tsumbandila iyi ndi milayo nga ha maitete a khwine ane vhashumeli vha zwa vhutsila vhoṭhe kha vhutsila ha zwa u tou vhona vha nga kona u i shumisa, u ita nyambedzano na u dzhia tsheo nga ha uri vha nga shumisa hani kana vha nga i shumisa na kha dziñwe nyimele. Kha dziñwe nyimele dzi fanaho na – pfanelo dza vhuñe ha mañwalo na mbofholowo kha u ṭahisa mihumbulo – mulayo u sumbedza zwine zwa fanela u itwa. Fhedziha, kha masia manzhi zwi re ngomu zwi sumbedza zwi zwine zwa fanela u itwa., na zwine zwa themendelwa nga maanda. Kha nyimele na vhushaka vhune a vhu kombetshedzwi nga mulayo, vhashumeli vhoṭhe vha vhutsila vha na pfanelo dza u dzhia tsheo ya uri vha nanga u shumisa hani zwo ṅwalwaho kha tsumbandila.. Tsumbandila yo itelwa u konisa vhashumeli vha zwa vhutsila uri vha kone u ḽivha nyimele dza khwine dzi konadzeaho (kana u vhambedza), na u ḽiwanela uri vha nga nanga zwifhio, nauri vha nga ambedzana hani u itela uri vha wane izwi, na milayo ine ya nga shumiswa. Tsumbandila iyi i fanela u ṅea maanda vhashumeli vha zwa vhutsila vhoṭhe kha vhutsila ha zwa u tou vhona u dzhia tsheo vha na ṅḽivho. Kha dziñwe nyimele, tsumbandila i katela zwidodombedzwa nga ha mvelelo dzi lavhelelwaho (zwine zwa vha hune maitete a khwine a sa vhe mikhwa yo ḁoweleaho, na vhashumeli vha zwa vhutsila vha tshi ṭoḁa u dzhia tsheo vha na ṅḽivho nga ha uri vha a tama u

tevhelela mikhwa iyo na, maitete a khwine, kana vha tshi tea u sokou zwi t̄anganedza).

Tsumbandila iyi yo khethekanywa ya bva zwiṗiḍa zwa sumbe zwi tshi thoma nga Mvulatswinga na tshitatamennde tsha nyimele na vhungoho vhune tsumbandila ya sumbedza. Zwiṗiḍa zwiṗihili zwine zwa khou tevhelela zwi katela vhunzhi ha maitete a khwine kha vhutsila ha zwa u tou vhona. Tshipiḍa 3 tshi shumana na maitete a si a mbambadzo – ane avha maitete a sa tshimbidzwi nga mbuelo ya masheleni fhedzi a tshi tshimbidzwa nga vhuṭali, vhusiki kana u t̄anganyisa mihumbulo. Izwi zwi katela vhupo vhu fanaho na gaḷari dzi langulwaho nga muvhuso na muziamu, zwiimiswa zwi si zwa mbuelo, maṅwe mabindu, na thandela dzi si dza u rengisa kana dzi si dza mbuelo na zwiḱhala kha gaḷari. Zwi katela mishumo i fanaho na fesitivala dzi si dza mbuelo, thandela dza tshenetsho tshifhinga, pfumbudzo na maṭano. Tshipiḍa 3 tshi ṅetshedza tsumbandila nga ha uri vhashumeli vha zwa vhutsila mishumo na vhupo zwi livhiswa hani kha mveledziso ya vhutsila (hu sa khou sedzwa kha mbuelo), nauri vhunzhi ha mishumo na vhupo uvho vhu farea zwand̄a nga mulandu wa mugaganyagwama u sa swiki na vhukoni vhune ha khou shumiseswa. Kha muteo uyu, tsumbandila i shumana na zwiteṅwa zwi fanaho na ndindakhombo, tshumisano na tshitshavha, vhuendedzi, na zwiṅwevho, na u dzinginya uri ndi tshifhio tshiimiswa (mushumo, tshikhala kana vhashumeli vha zwa vhutsila) vhane vha ḍo dzhia vhuḍifhinduleli kha tshipiḍa tshifhio tsha vhushaka. Tshipiḍa 4 tshi sumbedza milayo ine yo lavhelesana na thengiso ya mishumo ya vhutsila, na u shuma kha dzigaḷari, maṭano, maguvhangano na vhupo vhune vhatsila vha rengisa mishumo yavho nga vhone vhaṅe. Zwiṗiḍa zwinzhi zwa vhushaka zwo sumbedzwaho kha Tshipiḍa 4 – u fana na vhuendedzi na ndindakhombo – zwi tshimbilelelana na izwo zwi re kha Tshipiḍa 3. Zwenezwo, Tshipiḍa 4, tshi shumana na maitete a khwine zwi tshi elana na tshivhumbeo tsha mbambadzo tsha vhushaka, nga maand̄a zwi tshi ya nga t̄ano ḷa gaḷari yo ḍalaho, ḷine ḷa shuma nga ṅḍila yo fhambanaho sa kha u endedza na vhushaka ha tshifhinganyana kha vhutsila.

Tshipiḍa 5 tshi shumana na mushumo wa vhatsila na vhashumeli vha zwa vhutsila kha mupo wa phurofeshinala zwi tshi katela mishumo na vhuṅwe vhupo ho itelwaho vhutsila ha zwa u tou vhona, mitambo na u t̄ana. Tshit̄anganyeli tsha mbadelo nga u angaredza tsho ṅetshedzwa u itela u sumbedza ṅḍila zwiimiswa zwa mbambadzo zwi fanaho na dzigaḷari na zwiimiswa zwi si zwa mbuelo na dzikhamphani kha maitete a khwine a zwa masheleni ane a shuma kha mafhungo a mbadelo, miholo, u tevhedzela zwa mithelo kha zwiṅwe.

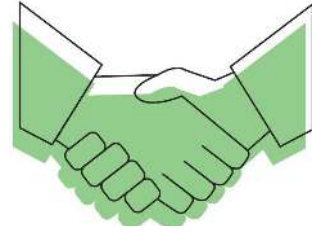
Tshipiḍa 6 tshi ṅetshedza tsumbandila nga ha mbambadzo na tshumisano na tshitshavha, na nyanḍadzamafhungo i sedzesaho kha vhutsila ha zwa u tou vhona. Tshipiḍa itshi tshi shumana na vhuḍifhinduleli ha vhudzavhidzani kha tshitshavha nga ha vhutsila na mishumo ya zwa vhutsila, nauri vhudavhidzani uvho vhu nga fhambana hani zwi tshi bva kha mushumo kana vhupo. Tshipiḍa 7 tshi shumana na mafhungo a ndeme a ppanelo dza vhatsila, zwi tshi katela maitete a khwine a Ppanelo dza Ndaka ya Mihumbulo na Mbofholowo ya u T̄ahisa Mihumbulo. Tshipiḍa itshi tshi na mulayo – nahone tshi khou ḍo shandukela kha mutheo wa mulayo sa izwi milayo ya ppanelo ya maṅwalo miswa yo vha yo

netshedzwa kha phalamennde nga tshifhinga tsha musi tsumbandila iyi i tshi nwaliwa. Zwa ndemesa, zwinzhi kha tshipiḡa itshi ndi mvulatswinga nahone kha nyimele nnzhi zwi nga ḡoḡa u dovha hafhu ha ḡoḡiwa ngeletshedzo ya mulayo maelana na zwiḡwe zwa zwidodombedzwa zwine zwa sa pfesese zwa pfanelo dza vhatsila.

Masia a shumanaho na mulayo o lavheleswa na u tendelwa nga vhaḡivhi vha zwa mulayo vhe vha ita ngauralo vha songo badelisa tshithu. Liḡwalo ḡo fhira kha vhathu vhanzhi, kha sekithara ya vhutsila ha zwa u tou vhona nga u angaredza, na nga u tou ramba vhathu vhane vha vha vhaḡivhi na u vha na ḡivho yo ḡandavhuwaho ya maḡwe masia. Zwi re ngomu ha tsumbandila iyi zwo ḡandavhuwa na u vha zwiḡuzwiḡu sa zwine zwa nga konadzea zwa vhulungwa nga tshifhinga tsha u ganḡiswa – nga Shundunthule 2016. Fhedziha, a zwi vhuyi zwa vhudziswa uri zwiḡiḡa zwa liḡwalo ḡi zwi tshi ya ḡi ḡo fhirelwa nga tshifhinga, ḡa ḡoḡa u sedzuluswa hafhu, nahone ndi zwa ndeme uri vhathu vhoḡhe vha sedzuluse nyimele ine ya khou sumbedzwa, tshanduko ya mulayo na zwiḡwe zwiḡwa zwine zwa nga tea u shanduka musi tshifhinga tshi tshi khou ḡi ya.

Zwiḡiḡa zwinzhi zwa tsumbandila iyi zwi a dzhenelelana na u sedza kha tshiḡwe. U itela u dzudza tsumbandila iyi i pfufhi na u swikelelea, mutevhe ure nga murahu ha tsumbandila iyi u shuma u konisa u tandula nga vhuḡalo kha maitele o fhambanaho o katelwaho.

Tsumbandila iyi i a wanala u itela u i lavhelesa musi thandela, maitele na vhushaka vhu tshi bvelela. I dovha ya wanala kha vhashumeli vha zwa vhutsila vha dzhenelelaho kha mishumo na vhupo vhune ho no thoma vhane vha nga ḡoḡa u dzudzanya, u vhumba na u shandukisa kuitele kwavho uri ku vhe kwa khwine. Fulufhelo ḡashu ndi ḡa uri tsumbandila iyi i shume sa tshikhala tsha nyambedzano na u dzhenelela nga ha uri zwiimiswa zwo fhambanaho, dzikhamphani, zwigwada na vhathu, vha nga nanga u i shumisa hani, na mishumo ine ra i humbula nga riḡe vhaḡe kha sekithara ya zwa vhutsila nga u angaredza.

2. NGOHO NGA HA HUNE MILAYO YA MAITELE A KHWINE YA SHUMA NGAHO: TSHUMISANO, MBUELO, MBADELO/TSHINYALELO

Vhupo vhune ra nga thoma hone kha lijwalo ili ho vha muhumbulo wa Tshumisano. Muhumbulo wa tsumbandila iyi ndi u bvisela khagala zwilinganyo zwa phurofeshinala kha vhutsila ha zwa u tou vhona u itela u tama vhathu vhothe nga ndivho na zwshumiswa kha maitete a tshumisano a khwine kha sekithara.

2.1. Zwipikwa zwa Mbuelo dzi Fanaho

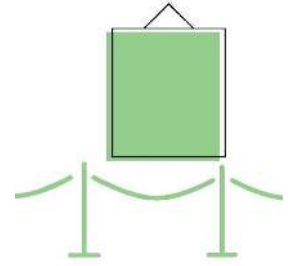
Phambano Khulu ya mishumo na vhupo, na uri zwi nga waniwa, u tamiwa, na u sumbedzwa hani, zwi kwama ndila ine vhashumeli vha zwa vhutsila na mishumo na vhupo uho zwa kunga ngayo kha zwa vhutsila na zwa masheleni. Tshipikwa tsha mishumo na/kana vhupo vhuvhili hazwo, na mushumeli wa zwa vhutsila, zwi fanela u vhuedza vhothe. A huna tshine tsha nga shuma tshi tshinwe tshi siho, nahone vhothe vha do vhuelwa kha vhushaka.

2.2 Vhungoho ha Mbadelo dza Tshumisano

Zwipida zwothe zwa sekithara (vhupo, mishumo, vhashumeli vha zwa vhutsila na vharwevho) vha vhulunga tshifhinga, mafulufulu na masheleni u itela u isa mushumo, tano kana mushumo wa zwa vhutsila kha tshitshavha. Mufaramikove muwe na muwe u na mushumo wo fhambanaho, u bva kha u bvedza mushumo, u ya kha ndaulo ya mishumo na vhupo, u swika kha mitheo ya mihumbulo na ya vhulanguli ine maitete a vhutsila a ambiwa na u dzhenelelwa khao. Mushumo uyu a u kateli vhathu vhothe, na tshifhinga, mafulufulu na zwshumiswa zwo netshedzwaho zwi kwama nga ndila i fanaho mirado yothe.

2.3. U livha kha vhumatshelo vhu bvelaho phanda

Musi ri tshi khou tangedza ngoho dza zwino dza zwithithisi zwi vhangwaho nga mikano kha masheleni kha la Afrika Tshipembe, lijwalo ili li sumbedza zwine ndowetshumo ya fanela u tutuwedzea u zwi ita. Tsumbandila dzo livhiswa kha u alusa maitete a khwine u itela uri khanadzeo ya gumofulu la tshumisano i kone u swikelelwa na sekithara i kone u bvelaphanda. Ljwalo la maitete a khwine li fanaho na ili li fanela u vhea tshilinganyo tsha lushaka. Zwiwe zwa ndeme zwi fanaho na izwo, li nga vha tshishumiswa tsha u imelela na u vhona uri hu na u kombetshedza u tevhedzela. Hune mishumo, vhupo na vhashumeli vha zwa vhutsila vha sa kone u swikelela maitete a khwine a zwilinganyo, hu khou fulufhelwa uri lijwalo ili li do shumiswa sa la u saukanya kha nyambedzano na nyaluwo nauri, kha gumothukhu ri nga dzhia tsho ri na ndivho nga ha uri ri toda u shumisa hani kha maitete ane ra a shumisa rothe

3. VHUPO NA MISHUMO I SI YA MBAMBADZO

Vhupo na mishumo i si ya mbambadzo ndi maṭano, dzifesithivala, madzangano na zwiimiswa zwine mbuelo ya mahseleni ya sa vhe ndivho khulwane khavho. Zwiṅwe zwa izwi zwi na ndaela dza u ita masheleni sa tshipiḍa tsha mbekanyamushumo dzavho, nahone vha nga ḍi vha na vhaḍdzani na vhushaka ha zwa mbambadzo, sa izwi tshivhumbeo tsha vhutsila ha zwa u tou vhona tshi tsha uri iyi mikano i si vhone. Fhedziha, muhumbulo wa tshipiḍa itshi ndi u ṅetshedza tsumbandila kha vhashumeli vha zwa vhutsila na vhatambi nga ha maitele a phurofeshinala ane a itwa nga fhasi ha nyimele dzine dza sa vhe na mbuelo.

Tshipiḍa itshi tshi dzhiela nzhele mbuelo ya tshitshavha i bvaho kha vhupo na mishumo iyo, tshi dzhiela nzhele mikano ya mugaganyagwana ine ya nga kwamea, nahone hu tshi khou dzhielwa nzhele izwi, u sumbedza maitele a khwine a vhushaka ha tshumisano ha phurofeshinala vhune ha nga vha hone. Zwa ndeme kha tshipiḍa itshi, masia a ndeme o ombedelwa kha hune maitele a khwine kha ḷiga ilḷi ha athu u vha mikwa kana zwilinganyo, fhedzi zwo katelwa u itela u ṭuṭuwedza na u ṭama vhafaramikove vhoṭhe uri vha shume vho livha kha maitele a khwine a ṭanganedzeaho nga dzitshakhatshakha.

3.1. TSHAKHA DZA VHUPO NA MISHUMO I SI YA MBAMBADZO

Vhupo na mishumo zwi si zwa mbambadzo a zwi na ndivho dza u wana mbuelo. Musi vhupo na mishumo zwi tshi nga dzhenelela kha maitele a mbambadzo tshifhinga tshoṭhe, vha vhona mbuno dzavho dza u vhone nga kha ndivho dzo fhambanaho nga nḍa ha u vhuvelwa lwa mbambadzo. Vhupo uhu kanzhisa vhu ḍiṅwalisa sa khamphani na madzangano a si ya mbuelo (zwine zwa pfi NPC kana NPO), zwine zwa katela mishumo i fanaho na maṭano a langulwaho, dzifesithivala, zwa mitambo na u dzibaisikopo dzine dza sumbedzwa dzine dza lambedzwa nga muvhuso na u tshimbidzwa nga mihumbulo ya mbambadzo.

3.2. THEMENDELO YA MAITELE A KHWINE KHA MAṬANO A LANGULWAHO NA MISHUMO/FESITHIVALA

3.2.1. MBEKANYAMAITELE

U itela tsumbandila kha vhashumeli vha zwa vhutsila, vhashumi, na bodo ya vhalanguli, vhupo na mishumo zwi lambedzwaho nga tshitshavha/muvhuso zwi fanela u vha na maṅwalo a wanalaho nga nnyi na nnyi ane a ṅetshedza zwidodombedzwa zwavhukuma zwi re khagala nga ha mbekanyamaitele dzavho maelana na maṭano na mishumo i elanaho nazwo, thendelano dza mbadelo na tshinyalelo iṅwe na iṅwe. Mbekanyamaitele idzi dzi fanela u wanala u itela u kwamana na vhashumisi/vhashumi vha tshifhinga

tshoṭhe na u dzulela u sedzuluswa.

3.2.2. KONṬIRAKA KANA THENDELANO

Zwine vha fanela u zwi ḍivha na zwine zwa lavhelelwa

Konṭiraka a si maitete o ḍowealeho kha vhutsila ha zwa u tou vhona kha ḷa Afrika Tshipembe, nga maandḁa kha dzigaḷari. Naho hu tshilinganyo tsha maitete a khwine kha dziṅwe nḁowetshumo, na u themendela zwiḥulwane kha tsumbandḁila iyi, vhashumeli vha zwa vhutsila vha fanela u ḍivha uri maitete aya a khwine a kha ḍi fanela u thoma u shumiswa nga u angaredza.

Konṭiraka kana thendelano yo tou nwaliwaho vhukati ha vhupo kana mushumo na mushumeli wa zwa vhutsila i fanela u shumiswa.

Hune a hu na konṭiraka, muraḁo a nga tou ṅwala milayo yo tendelanwaho khayona na u i ṅetshedza uyo muṅwe muraḁo khophi yo sainiwaho. Nga u ṅanganedza milayo yo ṅwalwaho ya thendelano, miraḁo yoṭhe i nga dzhiwa sa yo ṅanganedzaho uri milayo yo ambiwa nga hayo na u tendelanwa nga miraḁo vhuvhili hayo.

Khwiniso kha konṭiraka kana thendelano iṅwe na iṅwe dzi fanela u tou ṅwalwa fhedzi hu na thendelano ya miraḁo iyo mivhili.

Konṭiraka na thendelano dzoṭhe:

- Dzi fanela u vhona uri ndavhelelo dza vhathu vhoṭhe dzi khagala, zwi tshi katela mishumo na vhuḍifhinduleli ha muraḁo muṅwe na muṅwe.
- Dzi fanela u sumbedza datumu, vhupo na ṭhoho ya mushumo, khathihi na ḍuvha ḷa u guma ha thendelano.
- Dzi fanela u katela mutevhe wo fhelelaho nga vhuḁalo wa mushumo wa zwa vhutsila, zwi tshi katela kuvheekanyele kwa maipfi ku takalelwaho kwa pfanelo dza vhuṅe ha maṅwalo na nyito, khathihi na maitete a u ṅetshedza kha ḷiṅwalo ḷiṅwe na ḷiṅwe ḷo bveledzwaho sa tshipiḁa tsha ṭano.
- Dzi fanela u sumbedza masheleni na datumu ine mbadelo dza khou lavhelelwa ngayo.
- Dzi fanela u katela zwifhinga na nḁisedzo ya mushumo wa zwa vhutsila na zwiṅwe zwishumiswa zwoṭhe zwa thikhedzo (zwifanyiso, zwitatamennde, CV kana **nganeavhutsilo/bayogirafi**).
- Dzi fanela u sumbedzisa zwi khagala kha nḁivhadzo ya nyanḁadzamafhungo, vhuḍifhinduleli ha muraḁo muṅwe na muṅwe kha vhuṣhaka na nyanḁadzamafhungo (kha vha sedze kha Nyanḁadzamafhungo ya Vhutsila kha Tshipiḁa 6).
- Dzi fanela u sumbedza vhuḍifhinduleli ha mbadelo na tshinyalelo.
- Dzi fanele u shumana na Pfanelo dza Vhuṅe ha Ndaka ya Muhumbulo 'Intellectual Property Rights (IPR).

- 'Dzi fanela u katela Fhungo la Thandululo ya Phambano li elanaho na nyambedzano, pfumedzano, kana khatulo zwi tshi ya nga maitete o netshedzwaho zwi tshi ya nga Milayo ya Afrika Tshipembe.

Kha nyimele dza zwiimiswa/zwigwada, thendelano dzi fanela u dzhenwa khadzo na tshigwada tshothe nahone i sumbedze nga vhudalo uri u davhidzana na tshigwada zwi do shumisa hani (sa tsumbo vhudifhinduleli ha vhudavhidzani, u dzhia tsheo, khungedzelo, masheleni na zwiwweho).

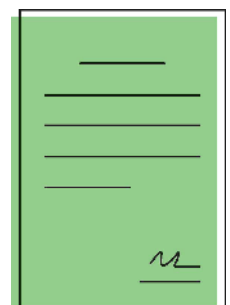
Mishumo/ Vhupo zwi fanela u divha koniraka dza vhathu vhane vha sa shumisani navho thwii, vhudifhinduleli na u vhothea zwo fhambanaho ha vhupo kana mushumo muwe na munwe zwi fanela u taluswa nga kha koniraka kana thendelano vukati ha mirado iyi. Vhudifhinduleli ha khungedzelo, khatalogo, thambo, mbadelo, ndindakhombo, u endedza, vhudifhinduleli ha tsireledzo, na zwiwweho, zwi fanela u davhidzanwa nga u tou nwalwa kha vhafaramikove vhothe na mirado i kwameaho..

Mishumo/vhupo zwi fanela u badela mbadelo dzothe dza tano, zwi tshi katela mbadelo dza khungedzelo, u vula na huwe u tangedza, u endedza mishumo, na u fhat tano. Uri mbadelo idzi dzi swikeleliswa hani khadzo zwi fanela u itwa nyambedzano nga hazwo.

Mbadelo dziwe na dziwe dza mushumeli wa zwa vhutsila dzi fanela u itwa nyambedzano nga hadzo tshifhinga tshi sa athu u swika nga mushumeli wa zwa vhutsila na mushumo/vhupo, na u nwalwa sa tshipida tsha koniraka kana thendelano yo tou nwalwaho. Arali ha nga vha na phambano zwo vhangwa nga u sa tevhezela ha muwe wa milayo ya koniraka, zwo dowealeho ndi zwa uri mirado i tendelana u tandulula mafhungo nga u ambedzana.

Arali nyambedzano dza kundelwa, zwo dowealeho ndi zwa uri mirado i do lingedza pfumedzano. Arali pfumedzano ya kundelwa, phambano dzi do itwa kha ndamukanyo/khatulo. Maitete a kotha a tshinya tshifhinga, a a lenga na u dura. Ndi zwa khwine u lingedza u tandulula mafhungo nga kha nyambedzano, pfumedzano na khatulo.

Vha humbelwa u sedza kha **artright.co.za** u wana zwidombedzwa nga vhudalo maelana na nyambedzano, pfumedzano na khatulo.

3.2.3 MBADELO NA MASHELENI A NDIVHUWO

Zwine vha fanela u qivha na Zwine vha Fanela u Lavhelela

Mbadelo na masheleni a ndivhuwo a mishumo yo sumbedzwaho kha maṭano a si a u rengisa, musi mushumo u si tshipiḁa tsha khuvhanganyo ya vhupo, ndi tshilinganyo tsha maitete a dzitshakhatshakha. Fhedziha, kha la Afrika Tshipembe, maitete aya ha athu u ṭanganedzwa nga vhuphara. Izwi zwi vhangawa nyana nga mugaganygwama muṭuku kha vhupo vhu fanaho na muziamu na gaḁari dza dza muvhuso, fhedziha vhunzhi ha vhupo vhu si ha mbuelo hune ha vha na mugaganyagwama muṭuku vha shuma nga maanḁa u itela u wana mbetshelo dza mbadelo na masheleni a ndivhuwo.

Vhashumeli vha zwa vhutsila vha fanela u badelwa mbadelo dza tshumiso ya mishumo ya vhutsila kha maṭano a nnyi na nnyi a sa rengisi a re na vhalanguli, na mbadelo dzi fanela u dzhielwa nṭha kha u alusa tshikwama na migaganyagwama. Masheleni ane a badelwa a tiwa zwi tshi ya nga mugaganyagwama woṭhe na kha nyimele dza mugaganyagwama muṭuku, masheleni a ndivhuwo a tshizwino a fanela u badelwa.

Kha nyimele dza zwigwada, hune mugaganyagwama wa tenda, mbadelo nga u angaredza dzi fanela u vha nṭha kha tshigwada u fhira musi hu muthu muthihi.

Kha mbekanyamushumo dza u engedzedza, mushumo kana vhupo vhu nga badela mbadelo kana masheleni a ndivhuwo kha tshumelo dzi elanaho na zwenezwo dzi fanaho na pfumbudzo, u sumbedza filimu, na mbadelo dza u enda tshikhala tshilapfu.

Kha dziṅwe tshakha dza maṭano (dzi elanaho na miṭaṭisano kana mishumo ya vhutsila ya matshudeni na u dzheniswa), vhupo vhulambedzwaho nga muvhuso vhu fanela u bveledza mbekanyamaitete dzine dza sumbedza zwi khagala nyimele dzine mbadelo dza ḁo badelwa khadzo kana dzi sa badelwe, uri tshiimo tsha mbadelo dzi ḁo tiswa hani, ndi nnyi ane a ḁo vha na vhuḁifhinduleli ha u ita mbadelo musi hu tshi ḁo vha na vhaṅwe vhathu vhane vha ḁo dzhenelela kha mushumo. Kha mishumo i fanaho na maṭano a matshudeni kha zwa pfunzo kana zwiimiswa zwa vhutsila zwa tshitshavha, kanzhisa mbadelo a dzi shumi.

Vhashumeli vha zwa vhutsila vha na pfanelo dza u vhea mikano ya u bveledzisa hafhu zwiṅwe zwifanyiso zwa mishumo ya vhutsila yavho, zwi tshi katela mbadelo dza laisentsi, nga nṅa ha 'tshumisano i pfesesaho' na dziṅwe ndavhelelo nga fhasi ha Mulayo wa Pfanelo dza Vhuṅe ha Maṅwalo. Fhedziha, vhashumeli vha zwa vhutsila vha fanela u ita nyambedzano na u tendelana nga u tou ṅwala kha u sa ita mbadelo musi tshumiso dzo sumbedzwaho dza mishumo yavho ya zwa vhutsila dzi tshi nga ṭoḁea u itela u kungedzela kha mushumo uyo.

Musi vhupo (gaḁari kana vhuṅwe vhupo) zwi tshi tendela mushumeli wa zwa vhutsila a tshi sika mushumo wa zwa vhutsila kana mishumo u itela ṭano, mushumeli wa zwa vhutsila a nga vha na pfanelo dza u

badelwa mushumo wawe, mbadelo dza zwishumiswa na dziñwe tshinyalelo (a nga sedza kha Mbadelo dza Mutsila, Mbadelo dza Muñwali, Madelo dza Tano kana Mbadelo dza Ndaulo sa dzo fhambanaho kha Mbadelo ya Tshikolodo, kha vha sedze kha Tshiřanganyeli tsha Mbadelo, Tshipiřa 5.2.1). Kha nyimele iyi, tshifhinga na u maga a mbadelo zwi fanela u katelwa kha kontiraka kana thendelo. Kha nyimele ine ho vha na u dzhenisa zwithu, mbadelo dza u dizaina dza thungo dzi nga badelwa kha mushumeli wa zwa vhutsila arali u dzhenisa izwo zwithu zwo řitika nga modele na dizaini dzi re na mikhavhiso.

Vhashumeli vha zwa vhutsila vha fanela u badelwa mbadelo dza mulaguli kha u vheekanya mihumbulo, ndaulo na khonanyo ya řano, nga nñřa ha musi vha tshi khou wana khomishini kha thengiso. Dziñwe mbadelo dzine mulanguli a řangana nadzo, dzi fanaho na dza u endedza, vhudavhidzani, ndindakhombo, dzi fanela u badelwa nga mushumo kana vhupo honoho. Milayo iyi i fanela u tendelanwa nga u tou řwala.

Thendelano i fanela u sumbedza arali mbadelo dza vhulanguli dzi tshi katela mbadelo dza khathalogo u bva kha mulanguli. Mbadelo dza khathalogo dzi nga katela mbadelo nga nřha ha mbadelo dza vhulanguli dzo tendelanwaho khadzo.

Vhashumeli vha zwa vhutsila vha fanela u badelwa mbadelo dza muñwali kha mañwalo mañwe na mañwe o bveledzwaho u itela nyanřadzo (nga nřha ha zwitatamennde zwa mutsila kana mulanguli). Vhashumeli vha zwa vhutsila kanzhisa vha badelwa zwi tshi vhalelwa nga ipfi. Kha zwořthe mushumo kana vhupo na muñwali vha fanela u vha vho no ta phimo yambadelo zwi tshi ya nga ipfi kha u vhona uri hu na maitete a khwine kha Nyandadzamafhungo, Tshipiřa 6. Masheleni a tshi ya nga ipfi na vhulapfu ha řiñwalo zwi fanela u tendelanwa khazwo nga u tou řwala. Phimo nga awara dzi fanela u tendelanwa khadzo kha řhodisio inwe na iñwe kana tshifhinga tsho fhedzwaho hu tshi khou vhudziswa kha vhathu.

Mishumo na vhupo zwi nga řusa masheleni a re mulayoni u fana na PAYE u bva kha mbadelo dza vhashumeli vha zwa vhutsila. U řusa huñwe na huñwe hu fanela u davhidzanwa nga ha ho nga u tou řwala na mushumo kana vhupo vha fanela u řetshedza tshilipi tsha muholo na IRP5.

U wana zwidombedzwa nga vhuřalo nga ha uri vha nga řanganyela hani mbadelo dza mushumeli wa zwa vhutsila, kha vha sedze kha Tshiřanyangisi tsha Mbadelo, Tshipiřa 5.2.1.

3.2.4. MBADELO DZA U BVELEDZA

Thendelano i fanela u itwa hu sa athu u vha na řano nga ha uri mushumo kana vhupo vhu řo badela mbadelo dza u bveledza na.

Arali mushumo kana vhupo zwa vha zwi na tshilinganyo tsha u řana (sa tsumbo tshitaela tsho imaho ngauri kana nřila ya u fureimela) mushumo kana vhupo vhu fanela u katela mbadelo idzo.

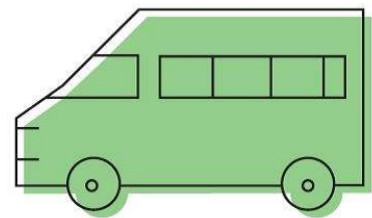
Kha nyimele ine mushuo wo tendelwa/farwa nga mushumo kana vhupo, mushumo kana vhupo honoho vhu fanela u řetshedza mugaganyagwama wa u bveledza nřha a mbadelo. Kha nyimele dzi fanaho na idzo, dzinwe mbadelo nga nřha ha idzo dza mushumo wo řetshedzwaho dzi fanela u vha khagala nga

u tou riwaliwa. Kha dziŋwe nyimele dzoŋthe, vhashumeli vha zwa vhutsila na mishumo na vhupo vha fanela u tendelana kha u kovhekanya mbadelo.

3.2.5. U ENDEDZA

Vhadzudzanyi vha vhupo kana mushumo vha fanela u badela mbadelo dza u endedza na ndindakhombo ya u endedza mishumo ya vhutsila u bva na u ya kha mushumo kana vhupo uvho kha nyimele dza u endedza ha tshikhala tshilapfu, na kha mishumo mihulwane i lemela. Kha mishumo miŋuku kana zwikhala zwipufhi, milayo i fanela u ambedzanwa nga hayo vhukati ha miraŋo na u tendelanwa nga hayo nga u tou riwala.

Vhupo, mishumo, na vhashumeli vha zwa vhutsila vha shumisa zwiendedzi zwi re na tshirunzi zwine zwa shuma u endedza zwithu zwa vhutsila fhedzi.

Mushumeli wa zwa vhutsila u fanela u ŋetshedza zwiidombedzwa nga vhuŋalo zwa ndaela dza u putela hune izwi zwi ŋo thusa kha u fara mishumo ya zwa vhutsila nga ŋila yo vhlungeaho.

Vhashumeli vha zwa vhutsila vha fanela u paka mishumo ya vhutsila nga vhuronwane u itela u endedzwa nga nŋa ha musi u tshi khou tou humbelwa u itela lwendo lune lwa kha ŋi fhirela kule, hune kha iyo nyimele mudzudzanyi a nga ita nzudzanyo dza u paka mushumo uyo.

Arali vhashumeli vha zwa vhutsila vha tshi khou enda lwa tshikhala tshilapfu, u enda uho hu fanela u badelwa nga vha mushumo kana vhupo hune mugaganyagwama wa tenda. Vhupo kana mushumo vha fanela u vha na mbekanyamaitele dza u ta zwilingayo zwa u enda (sa tsumbo, ikonomi zwi tshi vhambedzwa na kiŋasi ya vhoramabindu, tshiimo tsha vhudzulo na zwiŋwevho.

Hu fanela u ranga ha vha na thendelano nga ha datumu dza ŋisedzo na u humisela murahu.

3.2.6. U DZHENISA

Mushumo kana vhupo zwi fanela u badela mbadelo dza u dzhenisa mushumo wa zwa vhutsila nga nŋa ha musi izwi zwi tshi konŋa kana zwi songo ŋowelea. Kha nyimele iyo, mbadelo na ŋoŋea dzi fanela u ambedzanwa na u tendelanwa nga hadzo nga u tou riwala na mushumeli wa zwa vhutsila (zwi tshi katela khonadzeo ya u tshinyadzwa kha mushumo kana vhupo nga tshifhinga tsha u dzheniswa na u ŋanwa ha mushumo wa vhutsila. Muvhigo wa tshiimo kha mushumo kana tshikhala musi hu sa athu u dzheniswa na musi ho no dzheniswa u nga ŋoŋea.

Mbadelo dza u lugisa vhupo nga murahu ha u bviswa zwe zwa dzheniswa dzi fanela u vha ya mushumo kana vhupo honoho. Arali hu na tshinyalelo i songo lavhelelwa, izwi zwi fanela u badelwa nga mushumo kana vhupo, kana nga kha ndindakhombo nga nŋa ha musi hu tshi ŋo vha hu tshi khou pfukwa

thendelano ya kontiraka.

Mushumeli wa zwa vhutsila u fanela u vhona uri mushumo kana vhupo vhu na zwidodombedzwa zwothe zwa ndeme uri a kone u dzhenisa mushumo uyo.

Miñwe mishumo ya vhutsila kana vhashumeli vha zwa vhutsila vha nga toda uri hu tou dzheniswa nga zwigwada zwa vhaqivhi khathihi na zwishumiswa zwo khetheaho. Kha nyimele idzo, mbadelo na u endedza zwi fanela u tendelanwa khazwo nga u tou ñwala.

Hu fanela u ranga ha vha na thendelano arali mushumeli wa zwa vhtsila a tshi tea u vha hone musi hu tshi khou dzheniswa mushumo wa vhutsila.

3.2.7. MUSHUMO WA NDONDOLO

Mushumo, vhupo na mudzudzanyi vha fanela u vha na vhusedzesi na u ñea ndondolo yavhuḍi musi vha tshi khou hwala, u vhulunga, u țana, u paka na u endedza mushumo wa vhutsila, na u q̄iimisela u ñetshedza ñdila dza u țana dzavhuḍi, tsireledzo, mavhone, u thivhela mulilo na ndaulo dza mupo.

Mushumo kana vhupo zwi na vhuḍifhinduleli ha mushumo wa mushumeli wa zwa vhutsila na țano musi hu vhone vhane vha khou țhogomela mushumo na vhupo uvho.

Mushumo na vhupo vhu na vhuḍifhinduleli ha tsireledzo, u thivhela mulilo, na nyimele dza mupo u fana na thempharetsha ya muya na ndaulo ya tshitsiq̄i. Zwițalusu na ndaulo zwi fanela u tendelanwa khazwo musi hu sa athu u vha na ñdisedzo ya mushumo.

Hune mushumo wa vha u wa tshifhinga tshipufhi (sa tsumbo tshifhinganyana kana u q̄itshinyadza), vhuḍifhinduleli ha u vhulunga kana u lața ha zwiteñwa zwa mushumo zwi fanela u tendelwana khazwo nga u tou ñwala nga mushumeli wa zwa vhutsila na mushumo kana vhupo musi hu sa athu u vha na țano.

Thendelano ya u țanganedza na u fara i fanela u shumiswa musi mushumo wa zwa vhutsila u tshi khou sala kha mushumo kana vhupo kana khamphani ya u vhulunga ndivho I ya u zwi vhulunga fhedzi.

Mushumo u nga si țaniwe, u dzhiiwa zwifanyiso kana u shumiswa nga mushumo kana vhupo kha ndivho iñwe na iñwe ya mbambadzo musi wo vhulungwa hanefho.

U itela u vhona uri hu na tswikelelo nga tshitshavha kha mushumo wa vhutsila, mushumo kana vhupo zwi fanela u dzha vhuḍifhinduleli ha u vhona uri zwishumiswa zwa thekeniki, tshedza na ndaulo ya thempharetsha dzi khou shuma nga tshifhinga tsho tendelanwaho ngatsho.

Kha mushumo ya nyanđadzamafhungo/didzhithala miswa mushumo kana vhupo zwi fanela u shumana na na u tshinyala ha zwishumiswa nga u țavhanya na u q̄ivhadza mushumeli wa zwa vhutsila nga ha u sa shuma zwavhuḍi uho arali thaidzo i tshi tea u tandululwa hu na thuso ya mushumeli wa zwa vhutsila.

Mushumo kana vhupo vhune ha khou țana vhu fanela u țhățhuvha mushumo wa vhutsila na u řwala tshiimo tshawo musi u tshi tou swika, na u řwala ndeme ya ndindakhombo yayo na dzińwe țhōđea dza u shumisa u vhulunga ho khetheaho.

Thendelo u bva kha mushumeli wa zwa vhutsila i a țōđea arali mushumo kana vhupo, kana mudzudzanyi wa țano, a tshi tama u fureimela hafhu kana u kwatula mushumo wa vhutsila. Mushumo kana vhupo zwi fanela u humisela mushumo wa vhutsila kha mushumeli wa zwa vhutsila nga fureme ye wa đa ngayo kana u nambaedza luvhondoni nga nńđa arali ho vha na thendelano.

Kha nyimele ine u sińa kana u vhaišala hu ha mupo na u vha mbonalo ya mushumo wa vhutsila, u vhaišala uho a ho ngo fanela u lugiswa kana u badelelwa khana u liliswa.

3.2.8. NDINDAKHOMBO

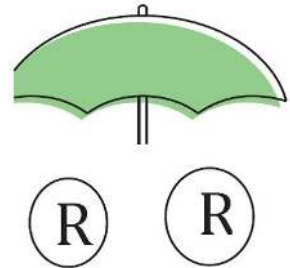
Mushumo kana vhupo vhu na vhuđifhinduleli ha u dzula hu na ndindakhombo yo lingahano. Zwidombedzwa nga vhuđalo zwa masheleni a ndindakhombo zwi fanela u ńetshedzwa na u țalutshedzwa nga u tou řwala kha mushumeli wa zwa vhutsila kana muńe wa mushumo wa vhutsila, na maitele ane a fanela u tevhedzwa arali mushumo u nga tshinyadzwa musi u kha ndondolo ya mushumo kana vhupo uvho.

Mishumo i fanela u țolwa musi i tshi tou swika kana u ńetshedzwa kha mushumo kana vhupo, na zwidombedzwa zwa tshiimo zwa řwalwa kha Muvhigo wa Tshiimo.

Mushumo kana vhupo zwi na pfanelo dza u vhudzisa nga ha ndeme ya mushumo wa vhutsila yo sumbedzwaho, na u nga țōđa vhuțhățhuvhi vho điimisaho vha swikaho vhavhili vha re na ndalukano arali ndeme yo sumbedzwaho u itela ndivho dza ndindakhombo dzi tshi vhonala dzi sa nńhesa lu sa tendisei.

Arali mushumo wa vhutsila u nga tshinyadzwa, mushumo kana vhupo vhu fanela u kwamana na muńetshedzi wa ndindakhombo na/kana mushumeli wa zwa vhutsila kana muńe wa mushumo wa vhutsila. Tsheo nga ha uri zwi nga lugiswa kana zwi sa lugiswi i fanela u ambedzanwa nga hayo. Mushumo kana vhupo vhu fanela u katela mbadelo dza u lugisa nga nńđa ha musi mushumo wa vhutsila, sa zwe zwa langaniswa zwone nga u tou nwala, wo ńetshedzwa nga nđila ine ya thivhela mushumo kana vhupo kha u londola ho fhelelaho mushumo wa vhutsila (sa tsumbo ndi lutamo lwa mushumeli wa zwa vhutsila hu uri mushumo u țanwe kha vhupo ha nnyi na nnyi).

Arali tshinyalelo i nga vha i sa lugisei, mushumeli wa zwa vhutsila/muṅe wa mushumo u fanela u badelwa masheleni oṭhe a ndindakhombo a mutengo wa mushumo wa vhutsila na, arali muṅetshedzi wa ndindakhombo a tshi tenda, mushumo wa vhutsila wo tshinyadzawo u fanela u humiselwa murahu kha mushumeli wa zwa vhutsila (muṅwali).

Mushumo wo vhulungwaho kha mushumo kana vhupo musi mushumo u sa athu u farwa kana wo no fhela u fanela u dzula u na ndindakhombo u swika nga tshifhinga tshine wa ḑo bviswa kha ndondolo ya mushumo kana vhupo.

Mushumo kana vhupo vhu fanela u vhona uri hu na ndindakhombo ya u tsireledza tshitshavha, na u tevhedzela maitele a guvhangano ḽa tshitshavha na a shishi.

3.2.9 THENGISO KHA VHUPO VHU SI HA MBAMBADZO

Mbudziso nga ha thengiso dzi bvaho kha ṭano ḽi si ḽa thengiso dzi fanela u rumelwa nga mushumo/vhupo/mulanguli/mudzudzanyi wa ṭano kha mushumeli wa zwa vhuitsila kana murengisi ane a vha muimeleli wa mushumeli wa zwa vhutsila, zhendedzi kana gaḽari.

Arali tshiimiswa tshi si na ndivho ya mbambadzo, mbadelo dza khomishini/mbuelo dzi vha fhasi ha tshilinganyo tsha mushumo na vhupo ha mbambadzo.

Zwiimiswa zwa nnyi na nnyi a zwi ḑowelei u rengisa mushumo. Kha nyimele dzo khetheaho, maṭano a u alusa tshikwama, khomishini i ḑo vha fhasi u fhira mbadelo dzi vhambedzwaho dzine dza badelwa kha maṭano a si a mbambadzo.

Milayo ya thengiso dzoṭhe, zwi tshi katela mitengo na nyengedzedzo ho fanelaho, i fanela u tendelanwa khayoyi nga u tou ṅwala musi mushumo u sa athu farwa.

Kha mushumo wa thengiso ya mushumo wa vhutsila, inivoisi, ṅḽisedzo na mbadelo kha mushumeli wa zwa vhutsila kanzhisa hu vha vhuḑifhinduleli ha mushumo kana vhupo honoho. Mbadelo dzi fanela u itwa hu sa athu u fhela maḑuvha a 30 u bva ḑuvha ḽa thengiso, kana tshithu itsho tshine tsha khou ṅetshedzwa kana u tangedzwa nga mushumo kana vhupo, zwenezwo zwine ha ḑo thoma zwone.

3.3. MISHUMO YA DZITSHAKHATSHAKHA

Vhunzhi ha mikhwa na zwilinganyo zwo doodmbedzwa na u ambiwa nga hazwo afho ṅṭha kha maitele a si a mbambadzo zwi shuma na kha mishumo ya dzitshakhatshakha.

3.3.1. VHUENDEDEZI

Mbadelo dza u endedza na ndindakhombo zwi fanela u badelwa nga mushumo kana vhupo vhune ha khou tʒanganedza. Kha nyimele dza maʒanothendeleki, izwi zwi nga itwa nyambedzano nga hazwo arali tʒano ʒa u tendeleka ʒi na mugaganyagwama une wa vha hone wa u endedza na ndindakhombo.

Arali hu si na masheleni a u humisela mushumo murahu kha mushumeli wa zwa vhutsila, mishumo (sa tsumbo khandiso ya zwifanyiso zwa tʒano) zwi fanela u tshinyadzwa musi tʒano ʒi tshi tou fhela, na vhuʒanzi ha u tshinyadza ha rumelwa kha mushumeli wa zwa vhutsila.

Thendelano dza u endedza hoʒhe, zwiendedzi na ndindakhombo zwi fanela u davhidzanwa nga hazwo nga tshifhinga nahone nga u tou nʒwala.

Zwi khou lavhelelwa uri mishumo ine ya endedzwa u mona na mikano ya mashango a nʒa i ʒo tevhedza ndaulo ya ndaka i dzhenaho shangoni, nauri zwiʒwe zwishumiswa zwi nga si tʒanganedzwe kha shango kana zwi nga tʒoʒa tʒanziela. Ndindakhombo ya u endedza i fanela u katela mbadelo dza u tʒoʒa kha nyimele dzine u dzhena na u bva ha mushumo zwa thivhelwa kha vhaʒanganedzi vha ndaka. Vhupo kana mushumo zwine zwa khou dzudzanya vhuendedzi zwi fanela u vha na vhuʒifhindileli ha ndaulo ya maitele aya.

3.3.2 NDAULO YA THENGISELANO

Mishumo i rengiswaho i tshi fhira mikano i fanela u tevhedza ndaulo dza thengiselano na mbadelo dza u rengisela nʒa ha shango. Vharengisi vha re na thendelo vha a tholwa kha vhunzhi ha bannga dza mbambadzo nahone vha nga kwamiwa u itela u wana thuso nga ha u kombetshedzea ha ndaulo dza thengiselano dziʒwe na dziʒwe.

Vharengisi vha re na thendelo vha fanela u vhona uri mushumo wa vhutsila muʒwe na muʒwe une wa khou vhambadzelwa nʒa ha shango u tevhedzela ndaulo dza thengiselano dzi tshimbilaho na zwenezwo.

3.4 VHUPO HA U TʒANA VHA TSHI DZULA KHAHO

Zwine vha fanela u zwi ʒivha na Zwine vha Fanele u zwi Lavhelela

Hu na tshakha nʒzhi dzo fhambanaho dza vhupo ha u tʒana vha tshi dzula khaho nahone a hu na tshilinganyo tsha ndavhelelo ya dzitshakhatshakha tsha uri ndi nnyi ane a badela zwipiʒa zwifhio zwa vhudzulapo kha tʒano. Vhadzulapo kha tʒano ho fhambana nga maanʒa nahone vhashumeli vha zwa vhutsila vha fanela u vhona uri vha khagala nga milayo kha vhaʒani vha tshifhinga tshoʒhe musi vha sa athu u thoma.

3.4.1. TSHAKHA VHUPO HA U TʒANA VHA TSHI DZULA KHAHO

Kha nyimele dzine vhaʒani vha ʒa nga thambo, mbadelo dzoʒhe kanzhisa dzi a badelwa nahone maʒano kanzhisa a vha hone zwi tshi ya nga mutheo, ndivho kana pfufho.

Thambo ya vhaṭani kha vhupo ha u ṭana vha tshi dzula khaho i katela nḡila ya u nanguludza i re khagala. Maṅwe a katela mbadelo dzoṭhe ngeno maṅwe a tshi lavhelela vhashumeli vha zwa vhutsila u mabelela dziṅwe mbadelo.

Ṭhoḡisiso, tshiṭudio, gaḡari ya mbambadzo, thandela na vhaṭani vha sedzaho kha mvelelo kanzhisa vha lavhelela uri ṭano kana mushumo zwi vhe na zwine zwa bveledza mafheloni a ṭano. Ndavhelelo dzoṭhe dzi elanaho na mvelele kana tshibveledzwa tsha u fhedza dzi fanela u vhewa khagala nga u tou ṅwalwa.

Maṭano oṭhe a u ṭana hu tshi khou dzulwa khao a fanela u itwa zwo ḡitika nga ḡinwalo ḡo tou ṅwalwaho ḡine ḡa sumbedza zwi khagala milayo na mikano ya u ṭana.

Maṭano a dzulwa khao ane a ṅetshedza ndambedzo a ita ngauralo kha maimo o fhambanaho. Maṅwe a ṅetshedza magavhelo a u thusa kha u badela mbadelo dza u tshila, zwishumiswa na vhudzulo, maṅwe a ṅetshedza vhupo, vhuṭumani na vhudzulo, hu si na mbadelo dza u endedza na dza u tshila ngadzo.

Maṅwe maṭano a ṅetshedza mugaganyagwama wa u bveledza, Kha nyimele idzi, vhalanguli vha vhaṭani vha fanela u thusa kha u wana zwishumiswa na ṭhoḡea dza u bveledza. Kha dziṅwe nyimele, mugaganyagwama wa u bveledza mishumo ya vhutsila wo ḡitika nga muholo fhedzi.

Hune u ṭana zwa bveledza mushumo wa vhutsila, mushumo u vha wa mushumeli wa zwa vhutsila na uri u vha na pfanelo dza vhuṅe dzo fhelelaho dza mushumo wo bveledzwaho nga tshifhinga tsha u tana, nga nḡa ha musi ho vha na iṅwe thendelano nga u tou ṅwala.

Maṅwe maṭano a ṅetshedza mugaganyagwama une wa katela mbadelo dza u endedza mushumo u bva kha ṭano u ya kha vhupo ha mushumeli wa zwa vhutsila. Fhedziha, izwi a zwi kombetshedzwi, na milayo i fanela u sumbedzwa nga u tou ṅwala hu sa athu u thoma u ṭanwa.

Huṅwe u ṭana hu fhedza ho no vha ṭano. Ndavhelelo na ṭhoḡea dza ṭano zwi fanela u vha khagala nga u tou ṅwala ṭano ḡi hu sa athu u thoma. Kha nyimele idzo, zwilinganyo zwi shumaho zwa ṭano na thengiso zwi fanela u shumiswa.

Hune mushumo kana vhupo ha nanga u kuvhanganya mishumo, mushumo wa vhutsila u bveledzwaho kha vhupo ha u ṭana, hu ḡo shuma zwilinganyo zwa u ṭana zwo ḡowealeho nga nḡa ha musi zwo tendelanwa khazwo nga u tou ṅwala ṭani ḡi sa athu u thoma.

Arali hu sa athu u itwa thendelano vhukati ha miraḡo yothe uri mushumo u ḡo ṅetshedzwa mushumeli wa zwa vhutsila kha mbekanyamushumo ya vhaṭani. Zwi fanela u sumbedzwa nga u tou ṅwala musi vhupo ha ṭano vhu sa athu u thoma. Mikano, zwiṭalusi na zwidodombedzwa zwa nḡila dza u ta na maitete zwi fanela u katelwa.

Kha nyimele ya vhupo ha u țana vhu rambaho vhațani vho fhambanaho, ndila dza u ta na maitele zwi fanela u vha khagala nga tshiimiswa tshine tsha khou dzudzanya nga kha zwidodombedzwa nga vhuđalo kha fomo dza khumbelo, nga u sumbedza:

Ndivho dza ndeme dza mbekanyamushumo ya u țana:

- U vha wo fanelaho;
- U nagiwa nga muhulwane;
- Masia o sedzeswaho khao, u fana na vhupo ha dzingu, vhashumeli vha zwa vhutsila vhane vha kha ɔi tou thoma u bvelela, vhafumakadzi, vhatu vhane Tshiisimane/English ndi luambo lwavho lwa vhuvhili/a si luambo lwa ɔamuni, kana vhatu vhane na vuholefali;
- Maitele a u nanguludza, hu nga vha vhane vha khou dzudzanya/tshiimiswa tsho tiwaho, u tou nanguludza nga kha nyambedzano/kana nga zwifanyiso;
- ɔivhazwakale kana vhubvo ha mbekanyamushumo;
- Nɔila dza ndambedzo, na u dzhenelela ha zwiimiswa zwa ndaulo;
- Vhahumbeli vha kale vho no vhuyaho vha bvelela kha thandela;
- Tshivhumbeo tsha khumbelo, zwi tshi katela țhođea dza zwishumiswa zwa thikhedzo;
- Datumu ya u guma ya khumbelo na ɔiresi.

Vhanwe vhațani vha ɔea vhuđzulo mița ya vhashumeli vha zwa vhutsila lwa tshifhinga tsha țano. Arali idzi nzudzanyo dzi tsho ɔo suma kana dzi sa nga shumi zwi fanela u vhonele hu sa athu u thoma țano. Zwi nga vha zwa ndeme kana zwavhuđi u katela nzudzanyo idzi kha thendelano kana koņiraka.

Vhațani vhane vha ɔitika nga tshiimo tsha phurofesheni na tshenzhemo zwo no vhonele zwa mushumeli wa zwa vhutsila kha țano kha u bveledza țano, kana u ɔetshedza mbadelo kana tswikelelo nga tshitshavha, vha fanela u ɔetshedza mbadelo dzi elanaho na tshiimo tsha phurofeshenała na tshenzhemo zwa mushumeli wa zwa vhutsila.

Koņiraka kana luńwalo lwa thendelano lu fanela u sumbedza uri vhatani vha ɔo badelwa hani nahone lini, arali zwi tshi ɔo itwa, na u sumbedza mbadelo dzine vhațani vha ɔo fanela u dzi badela, u fana na vhuđzulo, u endedza na ndindakhombo.

Vhanwe vhațani vha a kona u shuma na zwigwada na/kana mirađo ya zwigwada. Vhațani avho vha fanela u vhonele uri mushumo uyu u khagala. Zwigwada zwine zwa khou ita khumbelo kha mațano ayo zwi ɔo dzhia vhuđifhinduleli ha u wana uri ndi vhangana kha mirađo yavho vhane vha nga ɔewa vhuđzulo, na masheleneli ane a khou lavhelelwa u dzudzanywa.

U ɔetshedza nɔivho yavhuđi kha vhațani ndi țhođea ya u ranga kha u vhonele urli țano ɔi khou bvelela, nahone ndi tshipiđa tsha ndeme ya maitele a khwine. Mafhungo ane a vha andeme kha u bvelela ha mațano a katela: u ɔivhadza, zwikhala zwa vhuțumani, tshifhinga tsha țano, tswikelelo kha vhuendedzi, khungedzelo na thengiso na tswikelelo kha zwiimiswa.

Vhadzudzanyi vha fanela u thusa vhaṭani uri vha ḡi pfe vhe hayani kha vhupo havho vhuswa. Izwi zwi nga katela: u dzhiwa vhukavhamabupo, zwidombedzwa nga ha vhupo, thikhedzo kha u wana na ndisedzo ya zwishumiswa, u swikelela vhuṭumani nga kha u ḡivhadzana, u dalela zwiṭudio na mishumo.

Mikano ya ndindakhombo i a fhambana zwi tshi ya nga vhupo ha maṭano zwo ḡitika nga lushaka. Vhupo ha maṭano vha fanela u ḡivhadzwa nga u tou riwala nga ha zwine tshiimo tsha ndindakhombo tsha vha zwone.

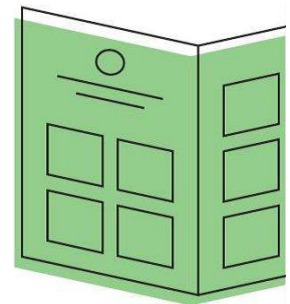
Vhalanguli vha vhupo ha maṭano vha fanela u vhona uri vhaṭani vha a kwamiwa na u ḡivhadzwa uri tswikelelo kha tshumelo dza zwa dzilafho dzi nga ndila ifhio.

3.5. NYANDADZO

3.5.1. TSHAKHA DZO FHAMBANAO DZA NYADADZO

Khathalogo dza maṭano na thandela kanzhisa dzi a bveledzwa zwi tshi ya nga ṭhoxea dza thandela yeneyo, nahone dzi tevhezela zwiṭalusi zwo ṅetshedzwaho zwa mushumo kana vhupo zwi tshi ya nga dzina, logo, kana mbonalo kha zwa vhubindudzi.

Ngudo nga ha zwiteṅwa zwa nyandadzo dzo tou dodombedzwa na u vha dzo khetheaho nga ha mushumeli wa zwa vhutsila nga muthihi nahone kanzhisa dzi elela na ṭano la muthihi. Nyambedzano nga ha dizaini na mveledziso ya nyandadzo ya ngudo zwi nga dzhiela nṭha zwiṭalusi zwa mushumo kana vhupo, kuvhonele kwa vhusiki kwa mutsila na zwiṭalusi zwa nzudzanyo ya thengiso ya muanḡadzi.

Nyanḡadzo dza Nzudzanyo ndi khuvhanganyo ya maṅwalo nga ha ndivho, mushumeli wa zwa vhutsila, kana nyimele, zwine zwa tendelwa na u ṭanganyiswa nga mudzudzanyi.

Nyandadzo ya Mudzudzanyi i nga katela nyanḡadzo dza akademi na maṅwalo a ṭhoxiso/tsedzuluso.

Bugu dza Vhatsila ndi mishumo ya vhutsila ine ya shumisa tshivhumbeo tsha bugu. Kanzhisa dzi anḡazwa nga mitevhe miṭuku, naho tshinwe tshifhinga dzi tshi bveledzwa sa tshishumisa tsha lushaka lwatsho tshi tshoṭhe. Bugu dza vhatsila dzi katela zwivhumbeo zwo fhambanaho, na u nga katela magazini.

3.5.2. TSHAKHA DZO FHAMBANAHO DZA U ANḐADZA NA PFANELO NA VHUḐIFHINDULELI ZWI ELANAHO NAZWO

Miraḑo yoṭhe i dzhenelelaho kha u bveledza nyanḑadzo i na ndavhelelo dzi re khagala na vhuḑifhindleli zwo tou ṅwalwaho, zwi tshi katela vhuḑifhindleli ha u ṅwala na dizaini. Hu fanela u vha na thendelano i re khagala kha maitete a u phaḑaladza na mikovhe ya thengiso. Miraḑo i fanela u dzhia tsho nga ha nzudzanyo dza IPR zwi tshi katela u kuvhanganya masheleni a badelwaho vhotsila/royalthisi

Arali nyanḑadzo ya thandela i tshi ḑo anḑadzwa nga mushumo kana vhupo:

- Vhupo/mushumo zwi fanela u badela mbadelo dzoṭhe.
- Arali mushumeli wa zwa vhotsila a tshi ṭoḑa zwilinganyo zwa u bveledza zwo fhambanaho kha mushumo kana vhupo honoho, zwenezwo mbadelo dzi elanaho na tshanduko idzi dzi fanela u badelwa nga mushumeli wa zwa vhotsila. Thendelano iṅwe na iṅwe yo tou raloho i fanela u vha yo tou ṅwaliwa.
- Arali mushumeli wa zwa vhotsila a nga lengisa maitete a nyanḑadzo, mushumeli wa zwa vhotsila a nga fanela u dzhia vhuḑifhindleli ha mbadelo idzo dzo engedzwaho. Thendelano iṅwe na iṅwe i fanela u vha yo tou ṅwaliwa.
- Zwo ḑowelehaho ndi zwa uri vhashumeli vha zwa vhotsila u ita nyambedzano ya mukano wa mbofholowo kha vhusiki na u dzhenelela kha u bveledzwa ha nyanḑadzo. Mishumo na vhupo zwine zwa dzulela u bveledza nyanḑadzo zwi fanela u bveledza mbekanyamaitete ya u langula vhusaka ha u bveledza na u anḑadza.

Arali nyanḑadzo ya thandela i tshi ḑo anḑadzwa nga muandadzi wa nga ṅḑa kha mushumo/vhupo:

- Mbadelo dzi fanela u kovhekanywa vhukati ha muandadzi na vhupo kana mushumo. Thendelano iṅwe na iṅwe ya u kovhekana ha mbadelo i fanela u tou ṅwalisa.
- Zwi kha vhashumeli vha zwa vhotsila u ita nyambedzano nga ha mbofholowo yavho kha vhusiki na u dzhenelela. Mbofholowo ya vhusiki na u dzhenelela kanzhisa zwi a vhetshelwa mukano zwi tshi ya nga kuvhonele kwa muandadzi kha ḑo rengisea ha bugu. Izwi kanzhisa ndi nyimele ine muandadzi a kombetshedza ndeme ya dizaini na mbonalo ya gwati ḑa bugu.

Vhasumeli vha zwa vhotsila vha fanela u ṭanganedza gumoṭhukhu ya khophi mbili dza nyanḑadzo dzine dza vha na mishumo yavho ine vho dzhenelela khayoy. Arali muṅwali kana muṅwali ane a vha tshipiḑa tsha u ṅwala a tshi dzula kha tshiṅwe tshipiḑa tsha shango, dzhangoy kana ḑifhasi, muandadzi u fanela u badela mbadelo dza ṅisedzoy ya bugu nga kha poswo kana tshumeloy ya khoria. Izwi zwi fanela u sumbedzwa na u khwaṭhisedzwa nga u tou ṅwala.

Kha nyimele dza nyanḑadzo yo tou dzudzanywaho (sa zwo ṭalutshedzwaho kha Tshipiḑa 3.5.1), mushumeli wa zwa vhotsila u fanela u badelelwa mbadelo dza pfanelo dza vhuṅe ha maṅwalo kha u tendela mishumo yavho uri i katelewe kha nyanḑadzo kana khathaḑogo. Milayo ya u katela i fanela u

ambedzanwa nga hayo nga mirado vhuvhili hayo na tsheo ya u fhedza ya fanela u sumbedzwa nga u tou nwalwa. Vhadzheneleli kha nyandadzo yo dzudzanywaho vha fanela u wa khophi i swikaho nthihi ya nyandadzo.

Zwi re ngomu zwo tendelwaho zwi fanela u badelelwa nga vhadzheneleli kha nyandadzo vhothe (sa tsumbo linwalo lo tendelwaho). Fhedziha, zwo doweledzwa ndi zwa uri vhashumeli vha zwa vhutsila a vha badelelwi zwitatamennde zwa vhutsila zwo dzheniswaho kha khathalogo/ngudo nga ha tshitenwa/bugu ya mutsila dza tano javho. Muñwali na/kana muñwali o nwalaho tshipiḁa u fanela u netshedzwa vhuḁanzi vhu re kha PDF ha zwi re ngomu nyandadzo i sa athu u itwa u itela u lavhelesa arali zwi tshi fana na zwe a vha netshedza zwone.

Kha nyimele ya nyandadzo dza didzhithala:

- Mirado ine ya vha tshipiḁa i fanela u diñwalisa kha mikhwa i re afho nḁha ho fanelaho maelana na nyandadzo ya didzhithala.
- Hune nyandadzo kha inthanethe yo no bveledzwa u itela thengiso nga kha inthanethe, vhashumeli vha zwa vhutsila vha fanela u netshedzwa tswikelelo kha khophi ya mahala.
- Zwifanyiso zwa maimo na mikano ya tswikelelo kha u kona u bvisa kha inthanethe zwi fanela u dzhielwa nḁha u itela u tsireledza pfanelo dza vhuḁe ha mañwalo dza mushumeli wa zwa vhutsila.

3.6. U TENDELA YA NNYI NA NNYI

Linwalo ili li themendela zwo khwaḁha tshumiso ya komiti ya u nanguludza ine ya katela vhutsila, vhoraphurofesheni vha vhutsila, na vhaimeleli vhañwe na vhañwe vha thendelo, khathihi na vhañwe vhatu sa zwine zwa toḁeisa zwone.

Vhadzudzanyi vha fanela u dzhia tsheo dzothe dzo fanelaho maelana na nzudzanyo dza thandela na u dzudzanya musi vha sa athu u kungedzela ya thendelo.

Nḁila na zwifhinga zwa u kungedzela ha khomishini zwi fanela u tiwa.

Kha vyimele ya mushumo wa vhutsila wa tshitshavha, vhupo ha mushumo vhu fanela u tiwa na mikano ya vhewa arali i hone. Tsireledzo ya vhupo kha mushumeli wa zwa vhutsila, vhashumi, na tshitshavha, zwi tshi katela vhuḁifhinduleli, zwi fanela u dzhielwa nzhele. Hu fanela u dzhiwa tsheo arali mushumo u tshi ḁo itwa kha vhupo honoho kana wa itwa kha vhuñwe vhupo wa kona u ḁo dzheniswa kha vhupo ha tano. Uri mushumo u khou dzheniswa lwa tshoḁhe, kana u ḁo bviswa nga murahu a tshifhinga, nazwone zwi fanela u dzhielwa nzhele.

Linwalo la thendelo li fanela u sumbedza thoḁea, mikano na ndavhelelo uri zwi vhe khagala kha mushumeli wa zwa vhutsila na mushumo na vhupo zwine zwa khou dzhenelela.

Mugaganyagwama wa khomishini u fanela u vhewa. Izwi zwi nga katela:

- Mbadelo kha mushumeli wa zwa vhutsila kha dizaini/tshiketshe na mushumo wo fhelelaho;
- Mbadelo dza u enda, na madzulo a vhashumeli vha zwa vhutsila arali dzi hone;
- Mbadelo dza ndindakhombo nauri ndi nnyi ane a ḁo dzi badela;

- Mbadelo dza u dzudzanya vhupo, zwishumiswa, ndaulo ya thandela na vhukoni, na zwishumiswa zwi fanaho na (zwishumiswa zwa ndowetshumo zwi ngaho zwigoloi zwa u hwala kana khireini);
- Mbadelo dza u dzhenisa mushumo zwi tshi katela u endedza arali mushumo u tshi khou itwa hu si kha vhupo ha u țana;
- Mbadelo dza ndindakhombo, zwi tshi katela mavhone na zwiga;
- Mushumo wa mushumeli wa zwa vhutsila u re afho nțha;
- Mushumo wa komiti
  - Mugaganyagwama wa khungedzelo
  - Mugaganyagwama wa u bvedza nyanđadzo, arali u hone.

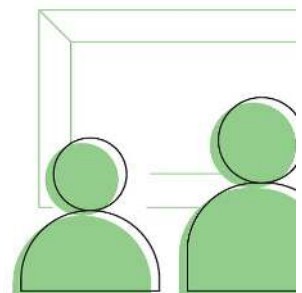
Hune a hu koni u đivhea uri mbadelo dza u bvedza kana u dzhenisa dzi đo vha vhugai, hu fanela u dzheniswa mbadelo dzine dza khou tou humbulelwa kha kontiraka, Hu na mbtshelo ine ya sumbedza zwi khagala uri ndi nnyi ane a đo dzhia vhuđifhinduleli na u engedzea ha mbadelo.

Thendelano yo tou řwalwaho i fanela u dzudzanywa vhukati ha mushumeli wa zwa vhutsila, zhendedzi, na muřetshedzi wa thendelo, ine ya sumbedza mikano yo tendelanwaho khayoy nga miradzo.

Kontiraka ya thendelo i fanela u katela țhođea maelana na zwiketshe. Tshifhinga tshi pfesesaho tshi fanela u řetshedzwa kha vhashumeli vha zwa vhutsila u itela u fhedzisa zwiketshe. Mbadelo dzo fanelaho dza u bvedza tshiketshe dzi fanela u badelwa kha mushumeli wa zwa vhutsila muřwe na muřwe musi tshiketshe tsho fhelaho tshi tshi řetshedzwa kha vhadzudzanyi. Kontiraka i fanela u tendela tshanduko kha tshiketshe tsho tendelwaho ine ya nga țođea, na maitete ahone.

Khonadzeo dza khombo dzoțhe dzi elanaho na tsireledzo ya mushumo nga tshifhinga tsha mushumo na kha vhupo ho imaho ngauri/ ndi vhuđifhinduleli ha muřei wa thendelo. Muřei wa thendelo zwenezwo u a țođea uri a řetshedze ndindakhombo ya mushumo na u bvedza kha vhupo na u dzhenisa, na musi mushumo wo no khunyeledzwa. Milayo i fanela u dodombedzwa nga u tou řwaliwa.

Zwiimiswa zwa muvhuso zwi fanela u shuma nga nđila yo khetheaho u itela u konaisa na u tshimbidza mushumo wa vhashumeli vha zwa vhutsila u swikelela țhođea dza ndaulo ya ndunzhendunzhe ya nđisedzo, na u vhona uri ndaulo dza ndunzhendunzhe ya nđisedzo a i kwami lu si lwavhuđi u nanguludzwa ha vhutsila.

Konṭiraka ya muṅei wa thendelo i fanela u sumbedza milayo ya u tangedzwa na u ṅetshedza tshoṭhe mushumo wo fhelelaho.

Mushumeli wa zwa vhutsila u fanela u dzula a muṅe wa IPR, nga maanḡa kha Pfanelo dza Vhuṅe ha Maṅwalo kha mushumo. Konṭiraka i fanela u khwaṭhisedza vhuḡifhinduleli ha muṅetshedzi wa thendelo maelana na pfanelo dza mikhwa dza mushumeli wa zwa vhutsila (muṅwali), tshinyalelo, u sa lugisa kana u sa fara zwavhuḡi, na u sumbedza vhuḡifhinduleli ha muṅetshedzi wa thendelo kha mafhungo nga u angaredza u fana na u londota, tsireledzo ya mushumo kha u vhaṡala, u sa farwa zwavhuḡi, tsireledzo na vhuṡsireledzi (nga maanḡa kha u tou tshinyadzwa nga muthu), na u laṭwa.

Thendelano kha milayo ya konṭiraka ya muṅetshedzi wa thendelo i fanela u swikelela nga u tavhanya nga hune zwa konadzea nga murahu ha maitete a u nanguludza. Mushumeli wa zwa vhutsila o nangwaho ha ngo fanela u dovha a ita muṅwe mushumo kha thandela nga nḡa ha musi nahone nga murahu ha musi ho no swikelelwa thendelano na muṅetshedzi wa thendelo nga ha milayo ya konṭiraka ya thendelano nga u tou ṅwala.

Mutevhe wa mbadelo zwi tshi ya nga mushumo u fanela u itwa kha mushumeli wa zwa vhutsila. Sheduḡu ya gumoṭhukhu ya mbadelo dzo dzinginywaho i ṭoḡa uri mbadelo dza u thoma dzi itwe musi konṭiraka yo no sainiwa, ya vhuvhili nga murahu ha u fhedza ḡiga ḡa dizaini, na ya u fhedza nga murahu ha u khunyeledza mushumo.

Hune mushumeli wa zwa vhutsila u na vhuḡifhinduleli ha u renga zwishumiswa na mbadelo dza u fhaṭa zwiimiswa, sheduḡu ya badelo i fanela u dzhiela nṭha uri vhashumeli vha zwa vhutsila vha nga vha si na zwiṅwe zwiko zwa mbadelo khulwane. Nauri mbadelo dzi fanela u itwa nga tshifhinga. Sheduḡu ya ndaṭiso dza mbadelo dzo lengaho i fanela u dzheniswa kha konṭiraka.

Arali mushumeli wa zwa vhutsila a na vhuḡifhinduleli ha u renga zwishumiswa na u langulwa u fhaṭa ha zwifhaṭo zwa muṅetshedzi wa thendelo, mbadelo ya u thoma i fanela u katela zwipiḡa zwa mbadelo dza mushumeli wa zwa vhutsila na zwipiḡa zwo linganaho u itela u badela zwishumiswa khathihi na mbadelo dza u fhaṭa zwifhaṭo.

Hu fanela u ranga ha swikelelwa thendelano kha sheduḡu nga ha miṭangano ya ndeme maelana na thandela dzine mushumeli wa zwa vhutsila a khou lavhelelwa u dzhenelela. U dzhenelela kha miṭangano zwi fanela u badelwa zwi tshi ya nga phimo ya awara yo tendelanwaho khayoy.

Hu fanela u itwa mbetshelo dza u shumana na mbadelo dzo engedzedzeaho zwi songo lavhelelwa. Izwi zwi nga vha zwo vhangwa nga:

- U lengiswa ha thandela nga u angaredza;
- U lengiswa ha u ṭangedzwa ha kothesheni nga muṅetshedzi wa thendelo, zwi livhisaho kha ṭhoḡea ya u ita dziṅwe kothesheni hune ha nga vha na khonadzeo ya u engedzea ha mbadelo nga tshifhinga tshenetsho;

- U fhungudza mugaganyagwama kha tshiimiswa tsho n̄tshedzaho thendelo, nga n̄ḽa ha tshanduko dzine dza bva kha thendela ine ya sa khou bvelaphanḽa nga tshivhumbo tsha u thoma, na u ḽoḽa u dizainiwa hafhu kana u itululwa ha mushumo;
- U dovha ha vha na u khwiniswa ha dizaini zwi tshi ya nga khumbelo ya muḽetshedzi wa thendelo, musi izwi zwi n̄ḽa ha tshivhalo tsha tshandukiso dzo sumbedzwaho kha koḽiraka, na u katelwa kha mbadelo dzo sumbedzwaho u thoma.

Mushumeli wa zwa vhutsila ha ngo fanela u lavhelelwa u hwala mbadelo dzo ingwaho dze dza bvelela nga fhasi ha nyimele idzo. Mbadelo dza dizaini dzo fanelaho, na dziḽwe mbadelo dza mushumo wo engedzwaho, tshumelo na zwishumiswa zwine zwa ḽoḽea zwi tshi khou itwa nga nyimele dzi sa langei nga mushumeli wa zwa vhutsila, dzi fanela u badelwa nga muḽetshedzi wa thendelo.

Vhashumeli vha zwa vhutsila vha fanela u dzhiela nzhele pfanelo dzavho dza ndaka ya muhumbulo. Nga maanḽa pfanelo kha zwa u tou vhona na mushumo zwi fanela u dzula na mushumeli wa zwa vhutsila. Koḽiraka vhukati ha vhaḽetshedzi vha thendelo na mushumeli wa zwa vhutsila i fanela u katela pfanelo dzi elanaho na u bveledzahafhu pfanelo dza mikhwa na tshiphiri.

Zwo ḽwalwaho nga mushumeli wa zwa vhutsila hu fanela u vhewa khagala kha vhupo nahone zwi fanela u vhewa kha tshiga tshi re hanefho tsini, na nga tsaino i re kha mushumo wo tendelwaho, nga n̄ḽa ha musi zwo tendelanwa khazwo. Tshivhumbeo na saizi ya tshipiḽa na/kana tsaino zwi fanela u tendelanwa khazwo nga u tou ḽwala hu sa athu u n̄tshedzwa thendelo.

Ndi zwa ndeme u sumbedza uri ndi nnyi a re na vhuḽifhinduleli ha u ita ndindakhombo ya mushumo arali u tshi tea u ḽumekanywa kha vhupo ha ḽano, ndi nnyi a re na vhuḽifhinduleli ha u ḽanganedza zwishumiswa, na u vhulunga ho tsireledzeaho. Na uri ndi nnyi a re na vhuḽifhinduleli musi mushumo u tshi khou dzheniswa. Mafhungo a ndiliso ya vhashumi, ndondolo ya ndaka, tsireledzo na ndaulo, vhuḽifhinduleli ha tshitshavha na vhuḽifhinduleli ha phurofeshinaḽa zwi fanela u dzhielwa n̄ḽa.

3.7 MIṬAṬISANO, MPHO NA PFUFHO

3.7.1 MIṬAṬISANO NA MISHUMO I SONGO ITELWAHO THAMBO NA YO ITELWAHO THAMBO

Miṭaṭisano i songo itaho thambo i katela u ranga nga u nanguludza muwini nga kha komiti hu sa athu u itwa thambo kha vhahumbeli. Thambo dza u ramba dzi ramba vhashumeli vha zwa vhutsila u ṅetshedza mishumo na thandela dzavho uri zwi kone u sedzuluswa.

Kha nyimele dza thambo yo vulelwaho vhatu vhoṭhe, zwidombedzwa zwa khungedzelo zwa u thoma zwi fanela u vha ṭhaluso ya thandela nga u angaredza nahone dzi fanela u sumbedza ṭhoḏea dza u ṅetshedza uho hu na datumu dza u guma kha ḽiga ḽiṅwe na ḽiṅwe na masheleni ane a vha hone a pfufho dza muṭaṭisano na/kana mbadelo dza u bvedza hune dza vha hone. Zwidombedzwa nga ha vhadzudzanyi vha muṭaṭisano na maitete a u nanguludza zwi fanela u katelwa kha thambo.

Zwidombedzwa zwa ṭhaluso ya thandela zwi fanela u katela:

- Ṭhaluso ya thandela na mikano miṅwe na miṅwe;
- Uri ndi vhonny vane vha nga dzhenelela muṭaṭisano;
- Ṭhaluso ya vhupo na miṅwe mikano;
- Lushaka lwa mishumo wa vhutsila une wa ḑo ṭanganedzwa (zwine zwa vha zwivhadzwa zwo sumbedziswaho kana mishumo i sudzuluswaho);
- Datumu dza u guma dzo fanelaho khathihi na ṭhoḏea;
- Dzina ḽa mudzudzanyi wa muṭaṭisano;
- Ṭhaluso ya maga a maitete a u nanguludza;
- Tshaitatamennde tsha nga uri zwifanyiso zwa mushumeli wa vhutsila zwi a ṭoḏea na kha ḽiga ḽa u thoma ḽa muṭaṭisano. Arali zwifanyiso zwi tshi ṭoḏea, zwidombedzwa maelana na zwivhumbeo zwi ṭanganedzeaho zwi fanela u katelwa, na datumu ine zwifanyiso zwa fanela u humiselwa murahu ngayo;
- Tshaitatamennde maelana na pfanelo dza vhuṅe ha maṅwalo na pfanelo mikhwa kha mishumo/thandela zwo ṅetshedzwaho;
- Mutevhe wa ṭhoḏea dzoṭhe dzine mushumeli wa zwa vhutsila a ḑo fanela u ḑadza musi a tshi ṅetshedza mishumo iyo;
- Datumu ya ṅdivhadzo kha u ḑivhadza vhawini.

3.7.2 U NANGULUDZA NA MIKANO YA U DZHENELELA

Nzudzanyo dzothe na vhashumeli vha zwa vhutsila (vho nanguludzwaho na vhawini) dzi fanela u itelwa konfiraka nga hadzo nga u tou n'wala na fanela u katela zwiitalusi zwa:

- U wana;
- Mugaganyagwama wa u bveledza, ho fanelaho;
- Thodea dza mushumo/vhupo hune mushumeli wa zwa vhutsila a khou imelelwa kha vhupo ha mbambadzo;
- Pfanelo dza mikhwa, pfanelo dza vhuṅe ha mañwalo na thendelo;
- Mbadelo na u endedzwa ho fanelaho u itela mañanothendeleki na mañano nga u angaredza.

3.7.3 PFANELO DZA MIKHWA PFANELO DZA VHUṅE HA MAÑWALO NA THENDELO

Mikano ya u dzhenelela i fanela u sumbedza uri zwithu zwothe zwo netshedzelwa u itela ndivho ifhio. Vhashumeli vha zwa vhutsila vha fanela u netshedzwa pfanelo dza u hana tshumiso dzo dzinginywaho dza mvelelo ya mushumo/vhusiki havho u itela u tsiredza zwine zwa vha tshiphiri tshavo, kana u thivhela u bveledzwa hafhu hu si na thendelo, kha nyimele dzine tshumiso iyo a yo ngo sumbedzwa kha mikano ya u dzhenelela.

Arali zwo fanela, mbadelo dza laisentsi ya pfanelo dza vhuṅe ha mañwalo dzi fanela u tendelanwa khadzo maelana na u bveledza hafhu ha zwifanyiso zwiṅwe na zwiṅwe tshifhinga tshidaho.

Pfanelo dza mikhwa dza mushumeli wa zwa vhutsila dzi fanela u dzhielwa nṅha. Pfanelo dza mikhwa dzi netshedza mushumeli wa zwa vhutsila pfanelo dza u divhea sa muñwali wa mushumo (tshiga). Dzi katela pfanelo ya thonifho ya tshirunzi kha mishumo yavho (uri zwi songo shandukiswa, u thithiswa kana u tshinyadzwa nga ndila iṅwe na iṅwe.

Arali vha tshi khou bveledzahafhu mushumo, mudzhii wa zwifanyiso u fanela u sumbedzwa.

Hune zwifanyiso zwa vhawini vha muṅaṅisano zwi do shumiswa nga murahu kha ndivho ya mbambadzo, vhadzudzanyi vha fanela u dzhiela nzhele arali thendelo ya muthu onoyo, vhaunndi vha muthu onoyo, i tshi fanela u wanala uri zwi kone u shumiswa.

Vhadzudzanyi vhane vha tama u dzhenisa zwifanyiso zwa mishumo ya vhawini kha webusaithi vha fanela u dzhia maga a u itela u thivhela u sa shumisa zwavhuḍi ha pfanelo dza vhuṅe ha mañwalo, u fana na u vhea mikano ya thandululo ya saizi na zwifanyiso.

Mbadelo dza laisentsi na nyimele dza zwenezwo dzi fanela u tendelanwa khazwo nga u tou n'wala.

Vhadzudzanyi vha fanela u sumbedza arali vhawini kana vhaṅwe vhashumeli vha zwa vhutsila vha tshi khou lavhelelwa u dzhenelela kha miṅwe ya mishumo ya khungedzelo ya mushumo wonoyo.

Vhashumeli vha zwa vhutsila vha fanela u vha na pfanelo dza u ita nyambedzano dza tshipiḍa tsha u dzhenelela ha khungedzelo idzo.

3.7.4 VHAHAṬULI, KHAṬHULO, U HANELA NA U THIVHELWA HA MUSHUMO

Vhadzudzanyi vha fanela u lwela u kuvhanganya vhananguludzi vho ḡiimisaho kana vhahaṭuli kha komiti ya u nanguludza.

Muṭaṭisano u fanela u vha na ndindakhombo yo vhwaho u itela u nanguludza hu sa dzhii sia hu re khagala kha vho nanguludzwaho.

Maitele a u haṭula a fanela u vha a sa dzhii sia na u vha khagala.

Vhahaṭuli vha fanela u ḡivhadza nga ha vhushaka ha phurofeshinaḷa na ha muṭa hoṭhe nga tshifhinga tsha maitele a u haṭula (sa tsumbo mulanguli ane a khou ṭana mutsila, kana muṅe wa gaḷari ane a vha kana ane a khou ṭoda u ṭana kana u imelela mutsila we a ita khumbelo, u fanela u ḡivhadza vhushaka uvho).

Maitele a khwine ndi u vha na maitele a khaṭulo khathihi na u naguludza o tou rekhodwa na u tou ṅwaliwa, na u vha hone u itela sedzwa khao kha nyimele ine ha vha na u sa fushea nga khaṭhulo. Zwo tou ralo, tshiphiri tsha vhahaṭuli tshi fanela u tsireledzwa nga hune zwa konadzea ngaho. Vhahaṭuli vha fanela u vha mbofholowo ya kuhumbulele kha mushumo une vha khou u u nanga. Arali hu na mikano i elanaho na maitele a u haṭula, izwi zwi fanela u vhwaha khagala nga u tou ṅwala hu sa athu thoma u haṭulwa.

Vhadzudzanyi vha fanela u bveledza ṅdila dza u shumana na ndaulo ya khombo u itela u shumana na khonadzelo ya mishumo ine ya nga vhangha khuḡano. ṅdila iyi i fanela u dzhiela nzhele pfanelo dza vhashumeli vha zwa vhutsila vhane vha khou dzhenelela kana u ṅetshedza mishumo, vhadzudzanyi, tshitshavha, na vhalambedzi na mazhendedzi ane a khou lambedza.

Vhadzudzanyi vha fanela u vhona uri vhawini vha miṭaṭisano vha khou ḡivhadzwa hu sa athu u vulwa mushumo u itela u vha konisa u dzhenelela na u ṭanganedza mmpho na pfufho dzavho.

Vhashumeli vha zwa vhutsila vha songo nangiwo kha munanguludzo vha fanela u ḡivhadzwa nga u ṭavhanya uri a vha tsha vha tshipiḡa tsha muṭaṭisano. Nzudzanyo dzi fanela u itwa na zwenezwo uri mishumo yavho u dzhiwe.

3.7.5 U RENGA NDAKA

Vhadzudzanyi vha fanela u sumbedza zwikhagala kha mikano ya u dzhenelela uri ndi tshaka dzifhio dza ndaka dzine dza ḡo ṅetshedzwa – hu nga vha nga u tou renga, kana u ṅetshedzana masheleni a ndeme ya pfufho, nauri ndi nnyi na u vha tshiimiswa tshifhio tshine tsha ḡo vha muṅe wa mushumo.

Vhadzudzanyi vha fanela u ḡivha uri u renga kana u wana ndaka ya mushumo a zwi kateli u fhirisela vhuṅe ha pfanelo dza vhuṅe ha maṅwalo kha mushumo. Arali vhadzudzanyi vha tshi ṭoda vhuṅe ha pfanelo dza vhuṅe ha maṅwalo, ḷaisentsi ya thendelano i fanela u itwa na mushumeli wa zwa vhutsila ha dovha ha itwa na mbadelo dza thungo.

Vhashumeli vha zwa vhutsila vha re na galari yo dalaho vha fanela u eletshedza vhaimelileli vhavho nga ha u wana ndaka nga u tou renga kana pfufho, nahone vha fanela u ita nyambedzano ya khomishini ine ya fanela u badelwa kha galari.

3.7.6 U DZHIIWA HA MUSHUMO

Mikano ya u dzhenelela i fanela u sumbedza ndila dza u tswisa mishumo yo nagiwaho na i songo nagiwaho., hu na zwidodobedzwa nga vhudalo zwa datumu, vhupo na zwifhinga. Milayo miñwe na miñwe maelana na u dzhiiwa ha mishumo nga u tsvhanya kha tano (hu sa athu u fhela tano kana mishumo) i fanela u sumbedzwa.

Vhadzudzanyi vha fanela u nea vhashumeli vha zwa vhutsila, mazhendedzi avho, khoria kana khamphani dza u endedza tshifhinga tshi pfallaho tsha u dzhia mishumo yavho. U Dzhia mishumo hu fanela u tendelwa lwa tshifhinga tshi linganaho vhege mbili.

Mikano ya u dzhenelala i fanela u sumbeza arali hu na mbadelo dza u vhulunga, arali dzi hone, dzi do badeliswa nga fhasi ha nyimele dzo tiwaho. Mbadelo dza u vhulunga dzi fanela u dzula dzi kha gumothukhu.

Mikano ya u dzhenelela i fanela u sumbedza maitele a u divhadza a tevhedzwaho nga mudzudzanyi musi mishumo i songo dzhiwaho i tshi dzhiiwa sa i 'si na vhanekana ya latwa.

Vhadzudzanyi vha fanela u tendela vhege dza rathi uri vhashumeli vha zwa vhutsila vha dzhie mishumo yavho.

3.7.7 MUTHELO KHA MASHELENI A PFUFHO

Vhatsila vho winaho na vhashumeli vha zwa vhutsila vha na vhudifhinduleli ha tswiso ya muthelo ho fanelaho.

3.8 PFUMBUDZO NA MAZHAKANDILA

3.8.1 DZIKONTIRAKA

Thendelano dza pfumbudzo dzothu dzi fanela u itwa nyambedzano nga hadzo nga kha kontiraka dzo tou nwalawaho yo sainwaho dzi tshi khou sumbedza mbadelo na shedulu ya mbadelo, vhudifhinduleli ha mbadelo dza zwishumiswa na mitshini, thendelano dza ndindakhombo, u tevhdzelwa ha maga a mutakalo na tsireledzo mushumoni na khoudu dza vhudifari ha mushumoni.

Kontiraka i fanela u tswisa zwi khagala uri ndi murafo ufho une wa vha na vhudifhinduleli ha mbadelo dza u hira, mbadelo dza ndaulo na zwishumiswa zwi fanaho na mudagasi.

Kontiraka ya thendelano i fanela u sumbedza zwi khagala uri ndi murafo ufho une wa vha na vhudifhinduleli ha u renga zwishumiswa, na u badela mitangano kana nzudzanyo dza miholo dzo tendelanwaho khadzo.

3.8.2 MBADELO NA MIHOLO

Vhagudisi kha pfumbudzo vha fanela u holelwa zwi tshi ya nga tshiimo tshavho tsha phurofeshinala na ndivho.

Pfumbudzo na nzudzanyo dza u gudisa dza zwifhinga na u vha dza tshifhinganyana na hu si dza tshothe na u tholwa ha tshifhinga tsho tiwaho, na phimo dza muholo dzi fanela u lilisa kha u sa vha na maquvha a u awela, mbadelo dza u lwala na tshirwe tshifhinga mbadelo dza tshikwama.

Vhagudisi vhane vha ita pfumbudzo nga konfiraka dzi sumbedza miholo yavho, zwo ditika nga mbadelo dza u guda, mbadelo dza zwishumiswa, u hira zwitudio na zwiimiswa, na nga tshirwe tshifhinga mbadelo dza u enda. Vhagudisi vha fanela u dzhiela nzhele mbekanyamaitele dza zwiimiswa na zwivhumbeo zwa mbadelo na mbambedzo zwine zwa nga kona u talusa khunyeledzo ya muholo.

Thandela dzothe dzi elanaho na mbadelo dza pfumbudzo dzi fanela u sumbedzwa zwi khagala kha konfiraka.

3.8.3 KHUMBELO

3.8.3.1 U FHELISA NA U BADELA

Vhaṅetshedzi vha vhugudisi ha nṅha vha fanela u ita uri hu vhe na sheduḽu ya mbadelo ine ya vha hone kha nnyi na nnyi kha mbekanyamushushumo iṅwe na iṅwe yo ṅetshedzwaho.

Vhaṅetshedzi vha vhugudisi ha nṅha vha fanela u bvedza na u thoma u shumisa mbekanyamaitete ya u imisa/fhelisa. Mbekanyamaitete i fanela u sumbedza zwi khagala hune matshudeni vha vha na pfanelo dza u badelwa mbadelo kha nyimele ine ha vha na u imiswa/fheliswa, na musi matshudeni vha tshi ṅea u badela mbadelo dza u imisa.

Hune zwa konadzea, zwiimiswa zwa pfunzo ya nṅha zwi fanela u ita nzudzanyo dza mbadelo u itela matshudeni vhane vha sa kone u badela mbadelo dza u thoma dzo fhelelaho/nga vhuḽalo.

3.8.3.2 ZWISHUMISWA NA MITSHINI

Mbekanyamushumo dza vhugudisi ha nṅha na dzikhoso dzi fanela u sumbedza zwi khagala uri ndi zwishumiswa na mitshini ifhio ine ya ḽo ṅoḽea kha khoso ifhio. Izwi zwi fanela u aṅḽadzwa kha bugwana ya khoso. Arali zwi tshi konadzea, mbadelo dza zwishumiswa na mitshini dzine dza khou tou anganyelwa dzi fanela u ṅetshedzwa.

Vhugudi ha nṅha na mbekanyamushumo dzi fanela u vha na mbekanyamaitete i re khagala i wanaleaho u itela u langula u rentha ya mitshini ine ya vha ya tshiimiswa kana mbekanyamushumo. Iyi i fanela u dodombedza diphosithi, dzine matshudeni vha nga lavhelelwa u dzi badela, mikano ine ya kwama u humiselwa murahu ha diphosithi na nyimele dziṅwe na dziṅwe dzine dza nga kwama u rwelwa ṅari/giradzhuwesheni, (sa tsumbo, arali mbadelo dza u lugisa mutshini wo tshinyalaho dzi tshi nga dzheniswa kha mbadelo dza u guda, na arali pfanelo dza musthudeni dza u rwela ṅari dzi tsha vha nga u tevhedzela mbadelo dzo fhelelaho).

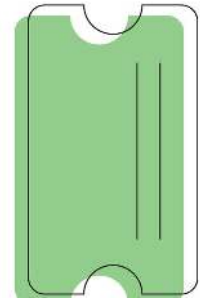
3.8.3.3 MVELELO

Vhaṅetshedzi vha vhugudisi ha nṅha na mbekanyamushumo vha fanela u ita mutevhe wa khoso, mvelelo dza u guda na mveledziso ya vhukoni zwine khoso ya ṅetshedza vhagudi. Izwi zwi fanela u katela zwikhala zwiṅwe na zwiṅwe zwa phurofeshinaḽa zwine khoso ya nga ṅetshedza matshudeni.

3.8.3.4 ZWIFHINGA NA VHUPO

Vhaṅetshedzi vha vhugudisi ha nṅha na mbekanyamushumo vha fanela u vhona uri vha khou ṅetshedza zwifhinga na vhupo ha khoso na mbekanyamushumo dzoṅhe dzo ṅetshedzwaho.

4. VHUPO NA MISHUMO YA MBAMBADZO

Vhupo na mishumo ya mbambadzo ndi maṭano, fesithivaḷa, madzangano na zwiimiswa zwine zwa rengisa mushumo ya vhutsila na/kana tshumelo dzi elanaho na zwa vhutsila sa bindu ḷihulwane. Tshivhumbeo tsha maitete a vhutsila ha tshizwino zwi amba uri vhupo na mishumo zwi na nḍila na muhumulo wa kushumele kwa kuhumbuele kwo ṭanḍavhuwaho na ṭhuṭhuwedzo ya vhuthu u fhira mbuelo, fhedziha, arali tshipiḍa tshihulwanesa tsha mushumo na tshifhinga zwi tshi livhiswa kha thengiso ya mushumo wa vhutsila na/kana tshumelo nga nḍa ha vhupo na mishumo yo tiwaho (zwi tshi katela vhashumeli vha zwa vhutsila vhone vhaḅe), zwi vha zwi tshi dzhiwa sa zwa mbambadzo na u fanela u tevhedza tsumbanḍila dza amitele a khwine.

Tsumbanḍila ya maitete a khwine kha vhupo na mishumo ya mbambadzo dzi a fana kana u elana na idzo dzi tevhedzelwaho kha vhupo na mishumo i si ya mbambadzo (kha vha sedze kha tshipiḍa 3), nauri a zwo ngo dovhoololwa afha. Tshipiḍa itshi tshi shumana na maitete a khwine, mikhwa na zwilinganyo kha nyimele ya mnbambadzo. Zwa ndeme ndi zwauri, masia a ndeme o ombedelwaho kha maitete a khwine kha ḷiga ḷi a si mikhwa kana zwilinganyo, fhedzi zwo katelwa u itela u ṭuṭuwedza na u ṭama vhoṭhe vha vha khou dzhenelela uri vha shume vho livha kha maitete a khwine a ṭanganedzwaho nga dzitshakhatshakha.

4.1 TSHAKHA DZA VHUPO NA MUSHUMO YA MBAMBADZO

Vhupo na mishumo ya mbambadzo i ita mishumo ine ya vha ya mbuelo u fana na thengiso ya mishumo ya mutsila na zwiḅwe zwithu vho. Naho vhupo na mishumo iyi zwi tshi vha na ndeme na mihumbulo yo ṭanḍavhuwaho, kuitele kwa mbekanyamushumo, kudzhilele kwa tsho na maitetelele zwi vha zwo livhiswa kha dzangalelo na mbuelo dza mbambadzo. Vhupo na mishumo izwi zwi katela gaḷari dza mbambadzo na maṭano ane a vha a tshifhinganyana a u rengisa.

4.2 MBEKANYAMAITELE

Gaḷari na mishumo ya mbambadzo dzi fanela u vha na mbekanyamaitete maelana na mishumo ya ṭano, u imelelwa na thengiso. Mbekanyamaitete idzi dzi fanela u wanalea u itela u sedza khadzo nga vhashumisi vha tshifhinga tshoṭhe/vhashumi na u dzula dzi tshi sedzululwa tshifhinga tshoṭhe,

4.3 U ṬANA KHA GAḶARI YO ḶALAHO

Zwine vha Fanela u zwi Divha na Zwine vha Fanela u zwi Lavhelela

U diimelela kha gaḷari zwo fhambana zwi tshi ya nga gaḷari nahone tshiṅwe tshifhinga zwi tshi bva kha mushumeli wa vhutsila kha gaḷari yeneyo. Tsumbandila ya maitele a khwine yo sumbedzwaho afha yo dzhiela nzhele maitele a gaḷari dzo fhambanaho kha ḷa Afrika Tshipembe, dzine dza swikelela maitele a khwine o lavhelelwa kha dzitshakhatshakha.

Zwi khou themedelwa uri gaḷari dzoṅhe dzi ite nyambedzano na u tendelanwa nga u tou ṅwala nga ha tshivhumbeo na milayo ya vhushaka havho. Zwa ndemesa ndi mbetshelo maelana na khethea, thendelo, mbalelano na pfumedzano, mbadelo na tshinyalelo, IPR na thandululo ya phambano.

Thendelano i fanela u sumbedza ndavhelelo dza mirado vhuvhili hayo. U itela u ṅetshedza fulufhelo, milayo ya vhushaka ha mbambadzo i fanela u sumbedzwa nga u tou ṅwala, hu nga vha nga luṅwalo lwa thendelano kana konṅiraka ya tshiofisi. Arali hu tshi tea u vha na tshanduko ya milayo, mushumeli wa zwa vhutsila na gaḷari vha fanela u ita nyambedzano nga ha tshanduko dzine dza khou ṅodea, na ḷiṅwalo ḷi ḷa vha ḷo tou ṅwaliwaho sa tshanduko kha thendelano.

Vhushaka ha u imelela kha gaḷari nga u angaredza vhu lavhelelwa u vha ha tshifhinga tshilapfu, hu si ha tshifhinga tsho tou tiwaho. Milayo ya u imelela yoṅhe, i fanela u tendelanwa khayi nga vhuḍalo na nga u tou ṅwalwa.

Ndi mukwa uri mirado u sedzuluse hafhu vhushaka havho ha mbambadzo tshifhinga tshoṅhe. U sedzulusa uhu hu fanela u bvelela tshifhinga tshoṅhe musi mvelelo dza ṅano ḷiṅwe na ḷiṅwe dzi tshi sedzuluswa.

Vhashumeli vha zwa vhutsila na gaḷari/vharengisi vha mbambadzo vha fanela u vha khagala musi vha tshi thoma vhushaka vhune ndivho yaho ndi u vha na thengiso ya mishumo ya vhutsila i bvelelaho. Fhedziha, naho u rengisa nga u angaredza zwi tshi bvelela nga ngomu kana kha gaḷari, huṅwe u lingedza ha zwa vhutsila nga vhashumeli vha zwa vhutsila hu engedza u rengisea ha mushumo wa mushumeli wa zwa vhutsila. Izwi zwi nga katela, fhedzi zwi sa fheleli kha, maṅano a gaḷari a nnyi na nnyi, mushumo wa zwa vhutsila u si wa mbambadzo, mushumo ya khungedzelo, na vhushaka ha thengiso na vhaṅwe vharengisi nga nṅda ha vhupo ho tendelanwaho khaho vhukati ha gaḷari na mushumeli wa zwa vhutsila nga mathomoni a vhushaka havho. Gaḷari dza mbambadzo dzi fanela u dzudzanya thikhedzo ya mishumo iyo, u ya nga hune zwiko zwavho zwa kona kha mushumo uyo, na u zwi dzudza zwi kha tshikoupu tsha thendelano ya u thoma.

Gaḷari dzi fanela u lavhelela u ṅana na u rengisa mishumo ya vhashumeli vha zwa vhutsila tshifhinga tshoṅhe kha vhupo ha gaḷari. Vhashumeli vha zwa vhutsila vha fanela u lavhelela uri vha ḍo ṅetshedza mushumo tshifhinga tshoṅhe.

Mushumeli wa zwa vhutsila o imelelwaho nga gaḷari ha ngo fanela u sedzela fhasi kana u tshinyadza vhushaka hawe na gaḷari nga u lingedza u thoma bindu ḷawe ḷo tou diimisaho na vhashumelwa.

Naho tshumelo khulwane ya gałari kha mushumeli wa zwa vhutsila hu u rengisa mushumo, u imelelwa kha gałari hu nga do vha ha katela tshumelo dzo sumbedzwaho afho fhasi. Mutevhe uyu u sumbedza tshumelo dza ndeme dzine gałari ya nga dzi netshedza kha u imelela mushumeli wa zwa vhutsila. A wo ngo fhelela, nahone gałari dzi nga si netshedze tshumelo dzothe:

- U fara mațano a nga ngomu a tshifhinga tshothe;
- U langula thođa dza khungedzelo dzothe dza mutsila (kha vha sedze kha Nyandadzamafhungo, Tshipiđa 6);
- U bvelaphanđa na thengiso nga nnda ha gałari kha sekithara ya muvhuso na ya phuraivethe;
- U wana vhakuvhanganyi/vharengi na vharengi vha u bindudza;
- U tsireledza pfanelo dza mulayo dza vhashumeli vha zwa vhutsila, zwi tshi katela pfanelo dza vhuđe ha mańwalo, mishumo i elanaho na mushumo wa vhutsila, yo sainelwaho, yo rengiswaho nga kha, kana u kungedzelwa nga gałari;
- U ita thengiso nga nnda ha gałari kha sekithara ya muvhuso na ya phuraivethe;
- Tshumisano na vhashumeli vha zwa vhutsila kha muțațisano, gavhelo na u netshedzwa ha thendelano dzo dzudzanywaho nga gałari;
- U rekhoda mushumo yothe yo salaho kha muhwalo, kha thendelo, kha tshikolodo, na wo rengiswaho.

Gałari a yo ngo fanela u lavhelela vhupo hayo ha u vha yo khetheaho uri vhu fhirise vhupo hayo havhukuma ha mushumo.

Gałari i fanela u kona u tikedza u khethea hayo huńwe na huńwe.

Hune ha sa vhe na thendelano yo tou nwaliwaho ya u khethea yo sainwaho, a huna zwine zwa fanela u hambulelwa uri zwi hone.

Kha nyimele ine ha vha na phambano nga ha u sa tevhedzela ha kontiraka, hu fanela u tođwa pfumedzano hu sa athu u vha na u dzhia maga a mulayo.

4.3.1 MAȚANO

Gałari na mushumeli wa zwa vhutsila vha fanela u tendelana na tshifhinga tsha kuțanelele.

Gałari na mushumeli wa zwa vhutsila vha fanela u ita nyambedzano na u tendelana nga u tou nwała ndila dza kushumele dza khungedzelo dza khwine kha mushumo, zwi tshi katela tshifhinga na uri vha do țana lungana kha mațano, nauri mushumo u fanela u vha hone u itela u vhonwa lwo khetheaho hu sa athu u vha na țano ĩine ĩa khou đa.

Hune gałari ya netshedza țano ĩa muthu muthihi, mushumeli wa zwa vhutsila u fanela u kona u lavhelela mațano tshifhinga tshothe, 'hune tshifhinga tshothe' zwa țalutshedzwa nga u tou nwała mathomoni a u ita thendelano ya u vha muimeleli. Mushumeli wa zwa vhutsila u fanela u ita nyambedzano ya zwifhinga.

Hune gałari a i netshedzi u țana ha muthu muthihi, mushumeli wa zwa vhutsila u fanela u lavhelela uri sambula ya muimeleli wa mishumo yavho i țaniwe tshifhinga tshoțhe.

U itela u tshimbidza mushumo wa u țana u bvelelaho, mushumeli wa zwa vhutsila u fanela u netshedza mushumo wo tendelanwaho khawo kha gałari nga nđila yo fanelaho nahone nga tshifhinga tsho fanelaho.

Gałari na mushumeli wa zwa vhutsila vha fanela u ita nyambedzano nga ha thendelano yo tou nwalwaho maelana na u țana ho khetheaho. U khethea zwi nga katela, na u sa fheleli fhedzi kha vhupo, nđila ya thengiso, na nđila dza vhudavhidzani.

Mushumeli wa zwa vhutsila na gałari vha fanela u ita nyambedzano nga ha uri ndi nnyi ane a ɔo badela mbadelo dza u fureimela nauri khomishini i ɔo țanganyelwa hani kha mutengo wo fureimelwaho na u songo fureimelwaho. Kanzhisa, vhashumeli vha zwa vhutsila – nga tshumisano na gałari – vha dzhia vhuđifhinduleli ha u fureimela mushumo wavho hu na ndivho ya u țana na thengiso.

Vhasumeli vha zwa vhutsila vha fanela u netshedza gałari mutevhe wa vhaeni kha u vulwa ha țano, zwi tshi katela madzina a avho vhane vho no vhuya vha renga mushumo yavho.

Musi vhashumeli vha zwa vhutsila vha tshi tou țanganedza thambo ya u țana kha vhuñwe vhupo, zwi fanela u ɔivhadzwa na u ambedzanwa nga hazwo na gałari.

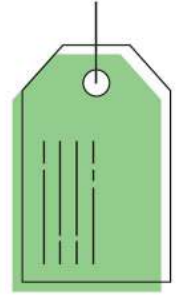
Mushumeli wa zwa vhutsila u fanela u sumbedzisa kha gałari ine a vha na konțiraka nayo i muimelelelaho musi mushumo wavho u tshi khou țanwa kha vhuñwe vhupo.

4.3.2 U VHEA MITENGO

Gałari na mushumeli wa zwa vhutsila vha fanela u tendelana nga ha mutengo wa u rengisa mushumo wa vhutsila. Zwi fanela u vha khagala kha mushumeli wa zwa vhutsila uri u ɔo țuswa kha zwifhio (sa tsumbo mbadelo dza u bveledza, u fureimela, na/kana tshikolodo tsha gałari).

Musi mitengo yo no vhewa, i fanela u dzula i sa shanduki kha masia oțhe. Ho sedzwa dzangalelo ıa mirado yoțhe, u tsitsela fhasi mitengo yo tiwaho kana u i gonyisa kha vhupo vhuthihi hu si kha vhuñwe a zwi themendelwi na luthihi. Maitele aya a dzhiela fhasi ndeme ya mushumo wa mushumeli zwa zwa vhutsila na u nga vha tshiko tsha phambano vhukati ha vhashumeli vha zwa vhutsila na gałari.

Gałari na mushumeli wa zwa vhutsila vha fanela u amba nga ha u engedza mitengo tshifhinga tshoțhe u itela uri zwi tshimbilelane na u gonya ha ndeme ya mushumo.

4.3.3 KHOMISHINI NA THENGISO

Khomishini kha thengiso ndi mbadelo nga mushumeli wa zwa vhutsila kha gałari u itela uri gałari i bevele phanda na mushumo na u imelela. I waniwa nga gałari kha tshakha dza tshumelo dzo sumbedzwaho kha Tshipiđa 4.3 na u badelwa kha gałari.musi mushumo wa mushumeli wa zwa vhutsila u tshi rengiswa. Khomishini i fanela u ambedzanwa nga hayo nga mirado i no khou dzhenelela mathomoni na phimo i fanela u sumbedzwa kha thendelano yo tou řwalwaho.

Khomishini ya gałari i fanela u sumbedza lushaka lwa tshumelo (kha vha sedze kha tshipiđa 4.3) yo řetshedzwaho nga gałari, nahone kanzhisa i vhewa kha 40% ya mutengo wa mushumo wa vhutsila. Khomishini i badelwa kha mutengo hu sa athu u dzheniswa VAT.

Kha nyimele dzine ha vha zwigwada, gałari dzi fanela u badelwa khomishini zwo dıtika nga tshumelo, ine ya lingana na tshumelo dzo řetshedzwaho kha mushumeli wa zwa vhutsila nga muthihi. Khomishini i linganaho 40% i badelwa kha thengiso ya mushumo wa vhutsila, sa zwo tendelanwaho nga u tou řwala.

Gałari a dzo ngo fanela u gonyisa khomishini dza thengiso sa ndila ya u badela mbadelo dzo gonyaho khavho. Badelo dzo gonyaho dzi fanela u badelwa nga mitengo yo gonyaho, u fana na kha nyimele dza mańwe mabindu na sekithara dza nõdowetshumo.

'U rengisa kha studio', musu mushumeli wa zwa vhutsila a tshi ita thengiso dzawe ene muņe dzi songo dıvhadzwaho musu o tendelana lwa tshiofisi na gałari lwo khethaho, zwi do vha tshiko tsha phambano vhukati ha mushumeli wa zwa vhutsila na gałari ya mbambadzo nahone a zwo ngo themendelwa.

Musu mushumeli zwa zwa vhutsila a tshi fhedza tshinwe tshifhinga tshawe kha mushumo wo tendelwaho kha gałari ya mushumo wa vhutsila u itela murengisi wa kha gałari, khomishini ya thengiso ya gałari i re fhasi ha tshilinganyo i nga shumiswa. Phimo na mishumo ya mirado yoņhe i no khou dzhenelela (zwi tshi katela, na u sa fhelela fhedzi kha tshumisano na vhashumelwa, mańwalo, vhulavhelesi, ndindakhombo, u endedza, u fureimela, u dzhenisa na zwińwevho), zwi fanela u ambedzanwa nga hazwo hu sa athu u thoma thandela.

Mbadelo dza gałari kha tshumelo dzi si dza thengiso, u fana na u rentha mushumo wa mushumeli wa zwa vhutsila, nyambedzano dza khomishini kha mushumo wa vhutsila, kana dzińwe tshumelo, dzi fanela u ranga dza tendelanwa nga hadzo nga mushumeli wa zwa vhutsila na gałari.

Musi mushumeli wa zwa vhutsila a tshi dzhenela muṭaṭisano, pfufho dza vhutsila, kana maṭano a mishumo yo tou ḡiswaho, na u wina dzi pfufho, mushumeli wa zwa vhutsila u fanela u vhona uri gaḷari i na thendelo ya mishumo yoṭhe ine ya vha yo sainelwaho na gaḷari iyo.

Musi mushumeli wa zwa vhutsila a tshi ṭanganedza gavhelo, pfufho ya masheleni, muvhambadzi ha ngo fanela u lavhelela khomishini.

Mushumeli wa zwa vhutsila na gaḷari vha fanela u ita nyambedzano arali khomishini i tshi ḡo badelwa kha gaḷari u bva kha ndambedzo, kana thengiso ya mishumo wa vhutsila nga mishumo ya u alusa tshikwama. Gaḷari na mushumeli wa zwa vhutsila vha fanela u tendelala kha mutengo u ṭanganedzeaho u itela u vhona uri ndeme ya mishumo a i khou dzhielwa fhasi.

Mushumeli wa zwa vhutsila na gaḷari vha fanela u tendelana nga u tou ṅwala phimo ya khomishini ine ya ḡo badelwa kha tshakha dzoṭhe dza thengiselano dzo khetheaho.

Gaḷari i na vhuḡifhinduleli ka mushumeli wa zwa vhutsila na mishumo wa mushumeli wa zwa vhutsila ho fhelelaho nga hune zwa konadzea, na nga u vhuelwa hoṭhe, u sa dzhiela fhasi ndeme ya mishumo.

Arali gaḷari i tshi ṅetshedza luafhulelo, u fhungudzwa huṅwe na huṅwe ha mbuelo hu fanela u bviswa kha khomishini ya gaḷari, hu si kha mbuelo ya mushumeli wa zwa vhutsila.

Thendelano yo tou ṅwaliwaho ya thengiso i fanela u ṅetshedzwa nga gaḷari kha murengi kha thengiso ya mishumo muṅwe na muṅwe. I fanela u dodombedza milayo yoṭhe ya thengiso.

Mbadelo kha mushumeli wa zwa vhutsila i fanela u itwa hu sa athu u fhela maḡuvha a 30 a thengiso, kana musu mbadelo dzi tshi tou ṭanganedzwa nga gaḷari, kana itsho tsho thomaho.

Hune gaḷari ya ṭanganedza zwitolomennde, gumoṭhukhu ya 25% i fanela u itwa.

Hune gaḷari ya tenda u tangedza u humiselwa murahu ha mishumo ya vhutsila yo rengiswaho, izwo zwoṭhe zwi fanela u vha kha tshinyalelo ya gaḷari.

Nga kha khumbelo, gaḷari i fanela u ṅetshedza mushumeli wa zwa vhutsila zwitatamennde zwa mvelaphanḡa dza mbadelo, na mbadelo dza zwitolomennde zwiṅwe na zwiṅwe zwo swikaho kana zwo tangedzwaho.

Gaḷari i fanela u ṅetshedzwa zwitatamennde zwa akhaunthu kha mishumo ya muthu nga muthihi na mbadelo dziṅwe na dziṅwe na mushumeli wa zwa vhutsila, zwi tshi katela zwidodombedzwa zwa vharengi. Ndi u pfukha thendelano ya u imelela uri mushumeli wa zwa vhutsila a ṭode u rengisela thwii vharengi vho sumbedzwaho a sa badeli khomishini.

Mafheloni a n̄waha wa muvhalelano muñwe na muñwe, gałari i fanela u vhalu tshiłoko na u rumela mutevhe wa mishumo une wa kha ġi vha hone kha tshiłoko kha mushumeli wa zwa vhutsila muñwe na muñwe, mutevhe wa thengiso n̄waha wołhe, na u badela masheleni o salaho mañwe na mañwe ane a khou kolodwa mushumeli wa zwa vhutsila. Zwiatamennde zwa u vhalwa ha tshiłoko nga tshithihi tshithihi zwi fanela u n̄etshedzwa tshifhinga tshołhe kha vhashumeli vha zwa vhutsila hu na mbuelo i vhonealaho.

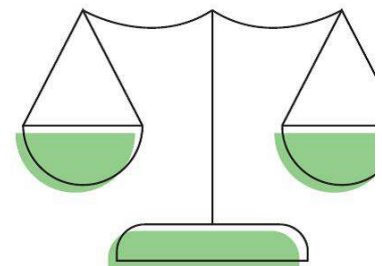
4.3.4 PFANELO DZA VHUÑE HA MAÑWALO

Gałari dzi afnela u tsireledza pfanelo dza mulayo dza mushumeli wa zwa vhutsila, zwi tshi katela pfanelo dza vhuñe ha mañwalo, kha mishumo i elanaho na mishumo ya vhutsila yo sainelwaho, u rengiswa, u kungedzelwa kha gałari, nahone i fanela u dzhia maga a p̄feseseaho u itela u vhone uri na vhañwe vha ita ngauralo.

Gałari a yo ngo fanela u t̄utuwedza mushumeli wa zwa vhutsila u rengisa, u ita ļaisentsi, kana u vhetshela thungo pfanelo dza vhuñe ha mañwalo kana (sa zwenezwo) pfanelo dza mikhwa.

Gałari a yo ngo fanela u lavhelela u badela royalthisi dza u bveledza hafhu mushumo wa mushumeli wa zwa vhutsila hune ndivho ya u bveledza hafhu ndu u rengisa mushumo wa mushumeli wa zwa vhutsila. Izwi zwi fanela u k̄hwałhisedzwa nga kha thendelano yo tou n̄walwaho.

Royalthisi, dzine dza katela pfanelo kana thendelo ya u shumisa ndaka ya muhumbulo, dzine dza badelwa kha vha si vhadzulapo, dzi nga fanela u tevhedza zwa u fara muthelo kha ļa Afrika Tshipembe. Muthelo wa u fara ndi 15% ya masheleni o badelwaho kha vha si vhadzulapo.

4.3.5 MUSHUMO WA NDONDOLO

Gałari i na vhuđifhinduleli ha mushumo wa mushumeli wa zwa vhutsila musi u kha ndondolo ya gałari.

Gałari i fanela u shumisa n̄đila dzołhe dza u t̄hogomela musi vha tshi khou hwala, u vhlunga, u t̄ana, na u paka mushumo.

Gałari i na vhuđifhinduleli ha u vhone uri hu na ndindakhombo i fushaho. Zwidodombedzwa zwa ndindakhombo zwi fanela u sumbedzwa kha mushumeli wa zwa vhutsila nga u tou n̄wala, u fana na maitele ane a fanela u tevhedzwa musi mushumo wo xela, u tshinyadzwa, kana u tswiwa u kha gałari.

Arali gałari i sa n̄etshedzi ndindakhombo, mushumeli wa zwa vhutsila u fanela u ġivhadzwa nga u tou

ñwala. Izwi a zwi fhelisi vhuḍifhinduleli ha gaḷari kha u lilisa mushumo wa mushumeli wa zwa vhutsila wo xelaho, u tswiwa kana u tshinyadzwa.

Gaḷari i na vhuḍifhinduleli ha tsireledzo, u thivhela mulilo, na nyimele dza mupo dzi vhe fushaho zwi tshi katela u ṭana na tshedza.

Arali mushumo u nga tshinyadzwa nga fhasi ha ndondolo ya gaḷari, mushumeli wa zwa vhutsila u fanela u ṅetshedzwa ṅdila ya u thoma ya u lugisa mushumo, kana u tendela u nangwa ha mulugisi. Gaḷari i fanela u badela mbadelo dza u lugisa.

Arali u xela kana tshinyadzo i nga ṅdila ine mushumo uyo u nga si lugiswe lu fushaho, mushumeli wa zwa vhutsila u fanela u badelwa nga tshifhinga tshi pfeseseaho, hu sa yi nga tshiimo tsha ndindakhombo ya gaḷari kana tshifhinga tshine tsha fhela hu tshi khou itwa mbilo.

4.4 MISHUMO YA ṬANO ḲITHIHI KANA ḲA LUTHIHI

Kha dziñwe nyimele, vhasumeli vha zwa vhutsila vha nga dzudzanya ṭano Ḳa luthihi na gaḷari ya mbambadzo, vhupo kana mushumo hune a hu na vhuḍikumedzeli ha u bvela phanḍa na vhushaka. Nyimele idzo dzi katela sa tsumbo, vhashumeli vha zwa vhutsila vhane vha dzudzanya ṭano Ḳa luthihi kha ḍorobo dzo fhambanaho kana dzingu Ḳine Ḳa vha nga ṅḍa ha vhupo ho ḍowealeho ha u imelela, kana musi gaḷari ya mbambadzo yo tenda u isa mushumeli wa zwa vhutsila muthihi u ya kha ṭano Ḳithihi fhedzi.

Izwi zwi nga vha u itela u lingedza maraga kha mushumo hu sa athu u ṅetshedzwa u imelela nga vhathu vhanzhi. Miraḍo vhuvhili hayo i fanela u vha khagala na u vha na thendelano yo tou ñwaliwaho kha maffhungo a fanaho na tshifhinga tsha vhushaka, tshiimo tsha tshumelo dzi ṅetshedzwaho na khomishini dzi badeliswaho, u itela u thivhela ndaḍo nga ha tshivhumbeo tsha u imelela zwine zwa nga ambiwa nga hazwo tshifhinga tshiqaho.

Kha ṭano Ḳa luthihi, mbadelo dza mushumeli wa zwa vhutsila dzi nga fhambana nga maanḍa. Vhashumeli vha zwa vhutsila kanzhisa vha na vhuḍifhinduleli ha mbadelo dza u endedza, u fureimela, khungedzelo na mbadelo dza u ṭana lwo khetheaho na, zwi tshi bva kha nzudzanyo, mbadelo dza u ṭana. Khomishini i badelwaho kha vhupo kana mushumo i fanela u dzhiela nzhele masheleni a bviswhao nga mushumeli wa zwa vhutsila.

Hu fanela u vha na konṭiraka kana thendelano yo tou ñwalwaho.

Mushumo kana vhupo na mushumeli wa zwa vhutsila vha fanela u ambedzanana na u ta uri ndi nnyi ane a ḍo badela dziñwe mbadelo dzine dza ḍo bvelela.

Mushumeli wa zwa vhutsila na vhupo kana mushumo vha ḍo fanela u tendelana kha khomishini yo fanelaho ine ya fanela u badelwa kha mushumo kana vhupo, nahone i fanela u vha kha tshiimo tshi linganaho tsha tshumelo dzi ṅetshedzwaho nga vhupo kana mushumo wonoyo.

Mushumo kana vhupo zwi fanela u wana thendelo ya mushumeli wa zwa vhutsila zwi sa athu u bvela phanda na mbadelo nga tshitolomennde. Thendelano dza tshitolomennde dzi fanela u katelwa kha kontiraka vhukati ha mushumeli wa zwa vhutsila na mushumo kana vhupo honoho. Gumoṭhukhu ya tshifhinga tshine mbadelo dza tshitolomennde dza fanela u vha dzo badelwa dzoṭhe ndi miṅwedzi miraru.

Mbadelo dza tshitolomennde dzi fanela u itwa nga zwipiḽa na maga (sa tsumbo 30%-30%-40%) hu na khomishini i badelwaho kha tshitolomennde tshiṅwe na tshiṅwe.

Mushumeli wa zwa vhutsila u fanela u ṭanganedza mbadelo dza tshitolomennde hu sa athu fhela maḽuvha a 30 a u ṭanganedzwa nga vhupo kana mushumo, na tshikolodo tsho salaho tsha fanela u vha kha konadzeo ya khombo ya vhupo kana mushumo tshoṭhe. Arali thengiso nga tshitolomennde ya sa fhaela kha maḽuvha 90, vhupo kana mushumo zwi fanela u badela mushumeli wa zwa vhutsila mutengo wa u rengisa wo fhelelaho na khomishini ya fhasi. Thendelano i fanela u swikelelwa nga ha uri mushumo kana vhupo vhu ḽo dzudza kana u vhulunga mushumo wa thengiso, u sa athu u u humisela kha mushumeli wa zwa vhutsila.

4.5 VHUPO VHU RENGISAHO ZWITHU ZWO FHAMBANAHO

Musi mushumeli wa zwa vhutsila a tshi rengisa mushumo nga kha mavhengele a Kofi, mafhengeletserekano kana mimaraga, hu fanela u vha na thendelano yo tou ṅwalwaho ya u vhambadza kha vhupo vhu songo hetheaho vhukati ha miraḽo yoṭhe.

U vhea mitengo zwi ḽo fanela u tendelanwa khazwo na u ita nyambedzano nga hazwo nga miraḽo yoṭhe nahone zwi fanela u fana kha vhupo hoṭhe ha u rengisa.

Arali mudzudzanyi kana muṅe wa vhupo ha u rengisa a sa ṅetshedzi tshumelo dzi fanaho na dza gaḽari ya mbambadzo (kha vha sedze Tshipiḽa 4.3), phimo ya khomishini i fanela u vha fhasisa.

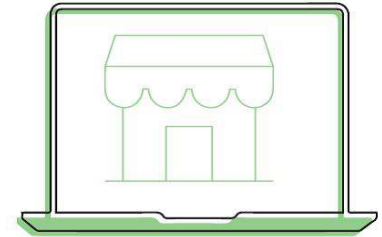
4.6 U RENGISA KHA ITHANETHE

Mishumo i rengiswaho kha inthanethe nga vhupo kana mishumo i nga fanela u tevhedzela nzudzanyo dzi fanaho sa mishumo i rengiswaho nga kha gaḽari ya mbambadzo ya tshifhinga tshoṭhe, zwi tshi katela na zwi elanaho na khomishini.

Ndi zwa khwine kha vhashumeli vha zwa vhutsila na dzigaḽari u lavhelesa uri:

- Vhupo ho tsireledzea hani kha u pfukha kha IPR;
- Arali tswikelelo na tshumiso zwi tshi langulwa nga ḽaisentsi ya Mushumisi wa Webusaithi;
- Arali mushumo u tshi ḽo ḽivhea na u ṭaluswa nga ṅḽila yo fanelaho.

Vhupo kana mushumo, kana muṅe wa webusaithi, u fanela u tendelana na mushumeli wa zwa vhutsila arali u bvisa kha inthanethe nga vhashumisi zwo tendelwa, na uri mikano na milayo ya ḽaisentsi ndi ifhio.

4.7 NĎISEDZO NGA MUHWALO

NĎisedzo nga muhwalo ndi nzudzanyo dza thengiso yo ħowelaho vhukati ha vhashumeli vha vhutsila ha zwa u tou vhona na gałari dza mbambadzo. Izwi zwi amba uri vhupo kana mushumo a si vhaņe vha mushumo wa vhutsila, fhedzi i rengisa mushumo sa zhendedzi ļa mushumeli wa zwa vhutsila.

Vhutsila u rengiswaho nga tshigwada musi mushumeli wa zwa vhutsila kana muņe wa vhutsila a tendela mushumo kana vhupo vhu tshi țana na u kungedzela kha mushumo wa vhutsila lwa tshifhinga, ngeno vhupo kana mushumo u sa dzhii vhuņe ha mushumo. Vhupo kana mushumo zwi wana khomishini ya u rengisa mushumo. Vhunzhi hza dzigałari na vhuņwe vhupo ha dzikhifi vhu rengisa vhutsila nga zwigwada vho imelela mushumeli wa zwa vhutsila.

Vhuņe ha mushumo vhu dzula na mushumeli wa zwa vhutsila, nahone ndi nga mbadelo dzo fhelelaho fhedzi hune vhuņe ha ħo fhiriselwa kha mushumeli wa zwa vhutsila ha ya kha murengi.

Thendelano ya muhwalo i fanela u bveledzwa na u sainelwa nga miraħo vhuvhili hayo. I fanela u katela:

- Tshifhinga tshine muhwalo wa ħo vhulungwa/sainelwa;
- Khomishini ine gałari na mushumeli wa zwa vhutsila vha ħo i țanganedza musi mushumo wo no rengiwa;
- Uri vhupo kana mushumo zwi ħo badela hani mushumeli wa zwa vhutsila;
- Ndi nnyi ane a ħo badela vhuendedzi na ndindakhombo ya mushumo;
- Ndi nnyi ane a vha na vhuđifhinduleli ha u dzhenisa mushumo uyo;
- Mushumo u ħo humiselwa hani murahu arali u songo rengiswa;
- Mivhigo ya tshiimo i fanela u ņetshedzwa musi mushumo u tshi țanganedzwa na/kana u humiselwa murahu.

Kha nyimele ine mushumo muswa une wa khou engedzwa kha thendelano ya muhwalo yazwino nahone yavhukuma, rekhodo ya muhwalo i fanela u ņetshedzwa na u sainwa nga miraħo vhuvhili havho na u nambatedzwa kha thendelano ya muhwalo.

Musi muhwalo u tshi ņetshedzwa kha vhupo kana mushumo, mushumeli wa zwa vhutsila u fanela u ņetshedza mutevhe wa țhalutshedzo nga vhuđalo wa mushumo, zwi tshi katela țhaluso ya tshiimo tsha mishumo iyo. Vhupo kana mushumo zwi fanela u sedzulusa mutevhe wa muhwalo zwi tshi vhambedzwa na muhwalo wo ħiswaho. Vhupo kana mushumo zwi fanela u sainela na u humisela murahu khophi ya mutevhe kha mushumeli wa zwa vhutsila sa rasithi.

Arali mushumeli wa zwa vhutsila a songo dzudzanya mutevhe wa muhwalo wo dzudzanywaho afho n̄tha, zwi fanela u dzudzanywa nga vhupo kana mushumo nga u țavhanya musi vha tshi tou țanganedza muhwalo na u saina khophi yo netshedzwaho nga mushumeli wa zwa vhutsila.

Nga u țanganedza mushumo wa mushumeli wa zwa vhutsila kha muhwalo, vhupo kana mushumo zwi vha zwi tshi khou tendelana na zwi tamenende zwo itwaho kha bammbiri ȷi sumbedzaho muhwalo, na u tenda uri mushumo wo vha u kha tshiimo tshavhuđi musi u tshi țanganedzwa.

Mishumo ya vhutsila yo sainelwaho a si ndaka ya mushumo kana vhupo, nahone a i ngo fanela u dzheniswa kha thengiso inwe na inwe kana u fhiriselwa ha vhupo kana mushumo.

4.8 MAȷANO NA MAGUVHANGANO A MBAMBADZO

Ndi zwo đowelaho uri maȷano na maguvhangano a mbambadzo a vhumbe komiti ya u nanguludza yo vhumbwaho nga dzigaȷari dzine dza vha na tshenzhemo na mbonelaphanđa ya mbambadzo

Maȷano na maguvhangano a mbamadzo a fanela u vha na mbekanyamaitete ine ya vhona uri u nanguludza zwi dzula zwi sa dzhii sia nahone zwi khagala.

Nđila dza u nanguludza dzi fanela u wanala kha tshitshavha kha nyimele ya miȷaȷisano ya nnyi na nnyi nga gaȷari kana thandela ya u dzhenelela kha țano kana guvhangano ȷa mbambadzo.

Kha nyimele ine thandela dzi si dza mbambadzo kana vhupo ha thandela ha rambiwa kha țano kana guvhangano ȷa mbambadzo, thandela kana vhupo ha thandela zwi đo langula na u ita koȷiraka na vhotsila vhadzo na vhashumeli vha zwa vhutsila.

Maguvhangano a mbambadzo a na mbekanyamaitete nga ha uri vha đo shumana hani na mushumo une wa nga vhangaphambano.

Mikhwa na zwilinganyo zwoȷhe maelana na u ita koȷiraka, khomishini na thengiso kha gaȷari dza mbambadzo na vhashumeli vha zwa vhutsila kha maguvhangano a thengiso zwi nga nđila yo sumbedzwaho kha Tshipiđa 4.3 kana 4.4 zwi tshi bva kha nyimele.

4.9 MAZHENDEDZI A ZWA VHUTSILA

4.9.1 U IMELELWA HA MUTSILA NA THENGISO

Zwi tshi khou hanedzana na vhushaka vhu bvelaho phanđa vhune vhashumeli vha zwa vhutsila vha vha naho na gaȷari dzavho dzi vha imelelelaho, u rengisa nga kha mazhendedzi a vhutsila kanzhisa ndi mushumo wa luthihi fhedzi wo lavhelesano kha thengiselano nthihi. Fhedziha, mazhendedzi a zwa vhutsila a nga shumana tshifhinga tshinzhi na mushumeli wa zwa vhutsila o imaho ngauri nauri kanzhisa hu a bvelela vhushaka havhuđi ha vhubindudzi.

Hu fanela u vha na thendelano yo tou n̄waliwaho na koȷiraka vhukati ha zhendedzi ȷa vhutsila na

mushumeli wa zwa vhutsila ine ya sumbedza mikhwa na milayo ya vhushaka uvho. Zwidodombedzwa nga ha zwine zwa fanela u dzheniswa zwi do bva kha tshivhumbeo tsha vhushaka.

Zhendedzi ja zwa vhutsila li fanela u thusa kha u vhona uri hu na kontiraka ya thengiso ya mushumo wa vhutsila vhukati ha mushumeli wa zwa vhutsila na murengi.

Thendelano i fanela u katela zwidodombedzwa zwa mbadelo, u ita uri vharengi vha divhe nga ha pfanelo dza mushumeli wa zwa vhutsila, na u tandulula zwiwe zwithu zwo khetheaho zwi elanaho na u tana na ndondolo ya mushumo.

Mbadelo dza mushumeli wa zwa vhutsila dzi fanela u bevelela hu sa athu u fhela maquvha a 30 a mbadelo nga zhendedzi ja zwa vhutsila.

Hune mushumeli wa zwa vhutsila a vha na galari yo dalaho zhendedzi ja zwa vhutsila li fanela thonifha uri vhushaka uvho na u fanela u shumisana na galari. Kha nyimele iyo, khomishini i fanela u badelwa nga mushumeli wa zwa vhutsila kha phimo yo tendelanwaho khayi murahu. Zwenezwo, arali zwo fanela, galari i do kovhekanya khomishini na zhendedzi ja zwa vhutsila kha phimo yo tendelanwaho khayi murahu. Zhendedzi ja vhutsila a lo ngo fanela u badelwa iwe khomishini nga mushumeli wa zwa vhutsila.

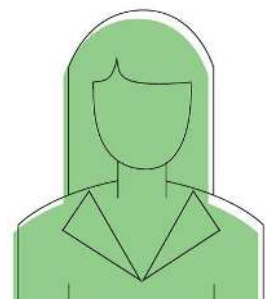
Nzhendedzi ja vhutsila li fanela u tangedza khomishini i tshi bva kha mushumeli wa zwa vhutsila fhedzi arali zhendedzi li tshi dzhia mushumo wa vhuimeleli lo imela mushumeli wa zwa vhutsila ane ha ngo imelelwa.

Zhendedzi ja zwa vhutsila li fanela u saina na u humisela murahu khophi ya mutevhe wa muhwalo wo neshedzwaho nga mushumeli wa zwa vhutsila sa rasithi ya mushumo.

Zhendedzi line ja neshedza ndaulo ya thandela na tshumelo dza u tshimbidza li fanela u sumbedza milayo ya mushumo uyo nga u tou iwala na vhashumelwa khathihi na mirado yo fanelaho.

4.9.2 NDAULO NA U TSHIMBIDZA HA THANDELA

Shedu lu ya mbadelo i fanela u vha hone kha mirado yothe ine ya khou dzhenelela. Nyambedzano maelana na tshivhumbeo tsha mbadelo khathihi na nzudzanyo dza mbadelo, arali dzi hone zwi fanela u tendelanwa khazwo nga u tou iwala.

4.10 U RENGISA MUSHUMO WA MUSHUMELI WA ZWA VHUTSILA

Thendelano dza thengiso dzi fanela u itwa vhukati ha mushumeli wa vhutsila na murengi nahone dzi fanela u katela zwi tevhelaho:

- Thaluso ya mushumo wa vhutsila, zwi tshi katela zwishumiswa, tshikalo na zwidodombedzwa zwa u kanḡisa
- Ho fanelaho;
- Ndaulo na vhuṅe ha IPR ;
- Ndi uffio ane a vha na vhuḡifhinduleli ha vhuendedzi na ndindakhombo;
- Arali mushumo u tshi furemeliwa kana hani (arali zwi hone);
- Sheduḡu ya nḡisedzo ya mushumo;
- U nḡekdzana zwidodombedzwa zwa vhukwamani (vhudzulo) hu na u ḡikumedzela nga murengi u ḡivhadza mushumeli wa zwa vhutsila arali mushumo u tshi nga rengiswa hafhu.

Vhashumeli vha zwa vhutsila vha nga dovha vha ita khumbelo ya uri dziṅwe pfanelo dzo engedzwaho dzi fanela u ṅhonifhiwa nga murahu ha musi mushumo wo no rengiswa, thendelano idzo dza u rengisa dzi fanela u katela:

- Fhungo nga ha u shandukisa na u londota mushumo wa vhutsila na mushumo wa ndondolo;
- Uri mushumeli wa zwa vhutsila u fanela u badelwa na u ḡivhadzwa musi mushumo u tshi anḡadzwa;
- Uri vhashumeli vha zwa vhutsila vha na pfanelo dza u shumisa mushumo wa vhutsila u itela u u ṅana;
- Uri mushumeli wa zwa vhutsila u na pfanelo dza u shumisa mushumo wa vhutsila kha ṅano arali o ita khumbelo;
- Uri mushumo u ḡo londotiswa hani na u lugiswa arali wa nga tshinyandzwa.

ṅhanziela ya uri mushumo ndi wavhukuma i ṅaluswa mushumo wa vhutsila na u themendela kha murengi uri mushumo uyo ndi wavhukuma nahone wo sikwa nga mushumeli wa zwa vhutsila o ṅwalwaho na u ṅaluswa kha ṅhanziela. Gaḡari, vhupo kana mushumo, mushumeli wa zwa vhutsila, kana murengisi muṅwe na muṅwe, vha fanela u nḡtshedza ṅhanziela ya mushumo arali muhumbeli o ita khumbelo.

Vhashumeli vha zwa vhutsila vha fanela u tendelwa u swikelela kha mishumo yavho u itela u wana maṅwalo, na kha maṅano a kha vhuṅwe vhupo, zwi tshi tevhedza u vhulunga ho ḡowealeho na u kuvhanganya/khuvhanganyo.

Kha nyimele ine mushumo u khou ṅoḡa u tshinyadzwa zwi tshi khou vhangwa nga u tshinyadzwa hu si tsha lugiseaho, muṅe wa gaḡari u fanela u ḡivhadza mushumeli wa zwa vhutsila na u tendela tshifhinga tshipfeseseaho kha uri mushumo u ṅwalwe fhasi na/kana u bviswe na u vhewa kha vhuṅwe vhupo. Hune zwa konadzea muṅe wa gaḡari u fanela u humisela mushumo kha mushumeli wa zwa vhutsila hu si na mbadelo, u itela u tevhedza pfanelo dza mikhwa ya mushumeli wa zwa vhutsila.

Vharengi vha phuraivethe na vha tshitshavha vha vhutsila vha fanela u ḡivha miṅwe ya mikano yo khetheaho ine ya shuma kha sekithara. Vhashumeli vha zwa vhutsila vhanzhi vha wana mbuelo ṅhukhu dzi bvaho kha maitete avho a zwa vhutsila, na mbadelo dzo fhelelaho dzi sa dzhii sia kha tshumelo dzavho zwi khou themendelwa.

4.11 VHATHU VHANE VHA DIKUVHANGANYELA NA THENDELO

4.11.1 U TENDELA MUSHUMO WA VHUTSILA

Mishumo ya zwa vhutsila yo tendelwaho ndi mishumo yo bveledzwaho nga fhasi ha thendelo hune mushumeli wa zwa vhutsila a shuma sa rakontiraka o diimisaho kha u bveledza mushumo kana thandela. Nzudzanyo idzi dzo fhambana na dza vhushaka ha mutholiwa. Nga fhasi ha vhushaka ha thendelano, muṅetshedzi wa thendelo na mushumeli wa zwa vhutsila vha tendelana nga ha lushaka, tshivhumbeo, na zwi re ngomu ha mushumo wa vhutsila kana thandela ine ya khou fanela u bveledzwa, muṅetshedzi wa thendelo u badela mbadelo dza mushumeli wa zwa vhutsila u itela u bveledza mushumo, na mushumeli wa zwa vhutsila a bveledza mushumo kana thandela zwi tshi ya nga zwiṭalusi zwo tendelanwaho nga hazwo vhukati ha mirado.

Kha nyimele ine murengi a khou ṭoda u wana mushumo zwi tshi bva kha mubveledzi ene muṅe, kontiraka ya thendelo i fanela u itwa. Thendelano i fanela u ṭalusa zwine maitete a u tendela a vha nazwo, na sheduḷu nga ha uri mbadelo dzi do itwa hani nahone lini nga tshifhinga tsha maitete ayo. Kontiraka i fanela katela zwidodombedzwa zwi tevhelaho:

- Ṭhaluso ya mushumo wa vhutsila zwi tshi katela zwiketshe zwa u thoma;
- Zwipiḍa zwa mbadelo;
- Maga a ṭholo na thendelo na zwipiḍa zwa mbadelo dza tshifhinganyana;
- Uri thendelano i nga fheliswa hani nga murado muṅwe na muṅwe, nauri mvelelo dzi do vha hani;
- Ndi nnyi ane a vha muṅe wa pfanelo dza vhuṅe ha maṅwalo kha mushumo;
- Mushumo u do endedzwa na u ṅetshedzwa hani;
- Ndi nyi ane a do dzhenisa mushumo uyo.

Vhane vha tou dikuvhanganyela vhone vhaṅe vha fanela u tevhedzela ṭhoḍea maelana na pfanelo dza mulayo dza vhashumeli vha zwa vhutsila u fana na pfanelo dza vhuṅe ha maṅwalo na pfanelo dza mikhwa dzavho kha mishumo yavho.

4.11.2 U RENGA MUSHUMO

Vharengi vhane vha khou lavhelelwa vha fanela u ṭhonifha milayo ya mbadelo ye vha tendelana nayo na murengisi na kana/mushumeli wa zwa vhutsila.

Musi hu sa athu u rengiswa, muthu ane a khou lavhelewa u renga a nga humbela pfanelo dza u swikelela kha mushumo wo anḍadzwaho wa mutsila (maṅwalo na khathaḷogo), zwine murengisi a nga vha a nadzo, kana a kona u zwi swikelela.

Vharengi vhane vha khou lavhelewa vha fanela u tendelwa u ṭola mushumo muṅwe na muṅwe une vhangama u u renga, u itela u khwaṭhisedza uri mushumo a wo ngo tshinyadzwa na uri mushumo u kha tshiimo tshine murengisi o ṭalutshedza tshone.

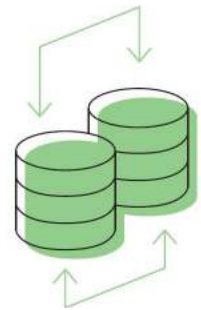
Vharengi vha fanela u ṅwala mishumo ine vha khou kuvhanganya u itela ndivho ya uri ndi zwavhukuma na vhuṅe, na u vhea rekhodo dza u tshinyadzwa kana tshandukiso ya mushumo. U vhlunga rekhodo ndi

zwa ndeme kha u vha na vhuṭanzi ha ndeme ya mushumo u itela u rengisa hafhu.

Vharengi vhane vha khou lavhelelwa vha vhutsila ha video vha fanela u khwaṭhisedza na murengisi maelana na ṭhōḁea iṛwe na iṛwe ya, na mbadelo dzi elanaho, u sedzulusa ha mushumo tshifhinga tshiqāho, zwi tshi khou tevhedza tshanduko ya zwivhumbeo khathihi na thekhinoḁodzhi ine ya dzulela u vha hone.

Vharengi vha lavhelelwaho vha fanela u vhona uri vha a pḁesesa nyimele dza u vhulunga na/kana nyimele dza u ṭana mushumo muṛwe na muṛwe wa vhutsila wo rengwaho. Vharengi vha nga humbela uri nyimele idzi dzi ṇetshedzwe nga u tou ṛwala nga murengi.

4.11.3 U VHEA MUTENGO KHA MUSHUMO

Vharengi vhane vha khou lavhelelwa vha fanela u ita ṭhōḁisiso nga ha u vhea mutengo wa mushumo wa mutsila onoyo, kana u vhambedza u vhwewa ha mitengo kha mushumo u fanaho. Kha nyimele ya mutsila ane a kha ḁi tou takuwa ane a sa vhe na rekhodo, murengi u fanela u ita ṭhōḁisiso nga ha mutengo wa u rengisa kha mushumo u fanaho nawo nga vhaṛwe vhatsila une wa vha na ṇḁila na zwidodombedzwa zwa mabuḁo zwi fanaho.

Musi vha tshi khou renga u bva kha gaḁari ya mbambadzo kana nga kha ḁiṛwe zhendedzi hu si kha mutsila ene muṇe, vharengi vhane vha khou lavhelelwa vha fanela u ḁivha uri i swikaho 40% dza ṭhanganyeloguṭe i ḁo badelwa sa khomishini kha gaḁari ya mbambadzo kana zhendedzi. Mutsila u ḁo wana 60 yo salaho.

Vharengi vho lavhelelwaho na vhakuvhanganyi vha mishumo ya vhutsila vha fanela u ḁivha uri tshiṛwe tsha zwi tevhelaho tshi nga kwama mutengo wa mushumo wa mutsila onoyo:

- Gaḁari, muziamu kana zwiimiswa hune mutsila a ṭana mushumo wawe;
- Ṭano ḁa muthihi;
- U dzhenelela kha maṭano a zwigwada;
- Pḁufho, mpho, magavhelo kana khuliso dzo ṭanganedzwaho;
- U wana kha tshitshavha, phuraivethe, kana u kuvhanganya ha vhubindudzi;
- Maimo (sa tsumbo, mutsila, phurofesa, mugudisi, ḁekitshara);
- Dzindivhuwo, mitaladzi/u topolwa kana u livhiswa zwi re kha nyandadzo (sa tsumbo

zwidodombedzwa nga ha ngudo kana katha logo);

- Thengiso ya mushumo nga akusheni.

Zwi tevhelaho zwi nga do vha zwa shuma nga mutengo wa u fhedza nahone zwi fanela u dzhielwa n̄tha:

- Mushumo une wa vha wavhukuma u vhewa mutengo wa n̄tha u fhira mushumo wo tou bveledzwaho hafhu;
- Khan̄iso dzavhukuma dzi si gathi (zwi tshi katela zwifanyiso) kanzhisa zwi vhewa mitengo ya n̄tha zwi tshi ya nga kan̄iso dzi si gathi dzine dza vha hone maragani;
- Mushumo u nga vha fureimelwa kana u songo fureimelwa;
- Kha nyimele ya vhutsila ha video, mutengo u nga fhambana zwi tshi bva kha saizi ya mutevhe, tshivhumbeo tshine tsha vha hone, arali mushumo u tshi ḡa na khophi ine ya ḡo vhulungwa, kana kha tshipatshi kana hu tshi ḡetshedzwa tsha u putela kana tsho katelwa nga ngomu (sa tsumbo, tshipatshi tsho itwaho nga zwanda kha DVD kana mushumo wa vidio zwi sa fani na tshikwama tshi songo itwaho tshithu/zwatsho).

4.12 ZWIṬUDIO

4.12.1 KONTIRAKA NA THENDELANO

Arali tshiṭudio tshi tshi langulwa nga vhashumeli vha zwa vhutsila, thendelano ya vhuḡedzani i fanela u tendelanwa khayoy mirado yoṭhe. Thendelano i fanela u ṭalusa mishumo na vhuḡifhinduleli maelana na:

- Ndongolo;
- Ndaulo;
- Masheleni.

Zwi a themendelwa uri izwo zwigwada zwi dzhie nzehe u ḡinwalisa lwa mulayo.

Thenделano ya u shumisa tshifhaṭi/hirisa i fanela u vha hone vhukati ha muṅe wa tshifhaṭo na tshigwada kana dzangano.

Thenделano dza ṣṭudio dzi fanela u vha hone na vhashumeli vhoṭhe vha zwa vhutsila vhane vha khou rentha ṣṭudio.

Thenделano dza ṣṭudio dzi fanela u tendela gumofulu ya mirwedzi ya ḡivhadzo ya u bva kha tshifhaṭo itsho.

Thenделano dza ṣṭudio dzi ḡo katela zwitevhelaho:

- Ṭhoḡea dza diposithi
- Renn̄nde i ḡo badelwa lini nahone hani;
- Ndaulo ya vhupo;
- Gumoṭhukhu ya ḡivhadzo.

Kha nyimele ine tshiimiswa (bindu ḡapo, vhalanguli vhapo, gaḡari ya masipala kana muziamu) u ne wa khou ḡetshedza vhupo hu tshi khou ṭoḡwa tshumelo u bva kha tshigwada tsha vhashumeli vha zwa vhutsila (sa tsumbo, pfumbudzo), hu fanela u vha na thendelano sa mbetshelo na mikano ya tshumelo.

A si ndowelo u vha na ndindakhombo ya mushumo wa vhutsila, fhedziha izwi zwi nga itwa nyambedzano nga hazwo na u tendelanwa sa tshigwada nga u tou n'wala kha vhashumisani, miraḁo, na vhadzulapo vhoṭhe.

Arali mushumeli wa zwa vhutsila a tshi ṭoḁa u sika mushumo na u hira ṣṭudio tsha u kanḁisa kana ṣṭudio tsha zwivhaḁwa uri tshi fhedzise zwivhaḁwa zwi si gathi, zwi fanela u dzhiwa uri thendelano i fhela musi mushumo wo no itwa nga nnḁa ha musi mushumeli wa zwa vhutsila a tshi ṇetshedza thendelo ya uri ṣṭudio tshi rengise mushumo wawe. Arali mushumeli wa zwa vhutsila na ṣṭudio tsha u kanḁisa kana ṣṭudio tsha zwivhaḁwa vha tshi shumisana kha u ita mishumo i si gathi, vhuṇe ha mutevhe vha vha vhukati ha miraḁo iyo mivhuli, sa izwi ṣṭudio na mushumeli wa zwa vhutsila vha tshi ḁo dzhia vhuḁifhinduleli vhu fanaho kha u ita mutevhe vhoṭhe.

4.12.2 MUTAKALO NA VHUTSIRELEDZI

Ṣṭudio tshi na vhuḁifhinduleli ha tsireledzo ya muthu muṇwe na muṇwe ane a khou shumisa vhupo hatsho, nahone zwi pfesesea u dzhia maga a fushaho u itela u koni vhathu uri vha be kha vhupo uvho arali hu nga vha na tshiimo tsha shishi (sa tsumbo, u vhona uri mushumo a u khou vhulungwa kha dziphasisi/ndilani dzine dza yak ha vhupo ha u bva ngaho).

Ṣṭudio tshi fanela u vhona uri u vhulungwa zwavhuḁi ha zwibveledzwa zwine zwa nga vhangha khombo hu fanela u tevhedza ndaela dza mubveledzi maelena na izwi, Zwidodombedzwa zwi fanela u katelwa kha thendelano idzi.

Ṣṭudio zwi fanela u thoma sisiteme dzi fushaho dza ndaulo ya malaṭwa na u laṭa zwi tshi ya nga milayo yapo.

Ṣṭudio tshi fanela u vhona uri muya u tshimbila nga nḁila yavhuḁi kha vhupo hoṭhe. Thendelano na ṣṭudio dzi fanela u katela zwilinganyo zwa mulayo zwa u tshimbila ha muya, tsireledzo na u laṭa. Zwiṭudio zwi fanela u ṭhaṭhuvha tshifhinga tshoṭhe zwilinganyo zwa tsireledzo na mutakalo, zwi tshi katela u shuma ha maimo na u dzulelela u lugisa zwidzima mulilo, vhupo ha u bvela nnḁa nga tshifhinga tsha shishi na u bva na u dzhena ha muya.

Zwiṭudio zwi fanela u vha kha maimo avhuḁi ana Tshikwama tsha Ndiliso na u dzhia vhuḁifhinduleli ha ndindakhombo ya tshitshavha. Kha vha sedze Tshipiḁa 5.1.2.

4.13 OKUSHENI

Murengisi, muokusheni, na murengi vha fanela u ita maitele a okusheni tshifhinga tshoṭhe hu na tshirunzi na u tevhezela khoudu na maitele zwa ṅowetshumo ya okusheni.

Mikhwa na milayo ya thengiso i fanela u dzula yo ṭaniwa na u vha hone uri l kone u ṭolwa nga tshifhinga tsha okusheni.

Mushumo muṅwe na muṅwe une wa vha na mbuelo ya masheleni une wa vha kha okusheni, kana u na mutengo u songo bviselwaho khagala, u fanela u sumbedzwa kha khathalogo na u ḍivhadzwa hu sa athu u thoma maitele a u renga. Muthengo u si ho khagala kanzhisa u bviselwa khagala kha murengi.

Hu sa athu u thoma mafhungo a u renga, muokusheni u fanela u ḍivhadza arali murengisi a na pfanelo dza u vhetshela thungo pfanelo dza u renga kha tshiimo tshiṅwe nga fhasi ha mutengo u songo bviselwaho khagala.

Muokusheni u fanela u vhona uri mutengo wa u renga muṅwe na muṅwe wo sumbedzwa zwi khagala.

Muokusheni a nga hana u rengisa.

5. U DZUNDZANYA, ZWIMISWA NA ZWIGWADA

Tshipiḽa itshi tshi shumana na zwiteḽwa zwi elananho na mushumo zwa maitete a phurofeshinaḽa zwa mutsila. Ndi ḽhanganelo ya mafhungo ane a sa atou sedza kha ḽiga ḽa thandela na ḽano, fhedzi a lavhelesana na kushumele kwa ḽuvha ḽiḽwe na ḽiḽwe ḽa mushumo, vhupo na vhashumeli vha zwa vhutsila sa vhupo ha mushumo ha phurofeshinaḽa na vhathu. Tshipiḽa tsha u thoma tshi lavhelesa kha maitete a vhathu vhane vha khou shumisana kha bindu, sia ḽa dzangani na zwigwada, na u ḽetshedza zwilinganyo zwa maitete a khwine kha tshumisano, vhulanguli havhuḽi na vhupo ha mushumo une wav ha na milayo (zwi tshi katela u shandukiswa, mutakalo na tsireledzo u ya ngauralo).

Tshipiḽa tshavhuvhili tshi shumana na mafhungo a ndeme a zwa masheleni a mushumo a dzangano, bindu na vhashumeli vha zwa vhutsila. Tshitanganyeli tsha mbadelo tshi katelwa kha tshipiḽa itshi. Tshiḽanganyeli tsha mbadelo tsho bveledzwa zwi tshi ya nga zwilinganyo zwa dzitshakhatshakha, zwi tshi khou dzhiela nḽha nyimele ya ḽa Afrika Tshipembe. I sumbedza mikhwa na zwilinganyo kha zwine zwa nga katelwa musi hu tshi ḽangayelwa tshikalo tsha mbadelo dza phurofeshinaḽa. Tshitanganyeli tsha mbadelo tshi nga shuma sa tsumbandḽila ya u alusa tshikwama, u ḽea thendelo/kontiraka na u vhea mitengo ya mishumo na tshumelo.

5.1 MABINDU, MADZANGANO A SI A MBUELO NA ZWIGWADA

5.1.1. TSHANDUKO

Mishumo kana vhupo zwi fanela u wana na u thoma mbekanyamaitete dza ndinganyiso dzine dza tandulula fhungo ḽa tshanduko. Nzudzanyo dza ndinganyiso ya matholele I fanela u bveledzwa nga vhashumi vhoḽhe na u shuma kha vhupo na mishumo yoḽhe ine ya vha nga fhasi ha Ndaulo dza Ndinganyiso ya Matholele. Mbekanyamaitete i fanela u vha hone u itela u ḽolwa nga vhashumi vhoḽhe na miraḽo i kwameaho, na u dzulela u sedzuluswa tshifhinga tshoḽhe.

Nzudzanyo ya ndinganyiso ya vhashumo (kana EE) i sumbedza mbekanyamushumo ya u thoma u shuma ha ndinganyiso ya matholele ya mutholi onoyo. Nzudzanyo dza EE dzi nga vha ḽiḽwalo ḽa thungo kana tshipiḽa tsha ḽiḽwalo ḽihulwane. Tshivhumbeo tsha nzudzanyo ya EE i nambatedzwa kha Ndaulo ya Ndinganyiso ya Matholele, na nzudzanyo dza EE i fanela u vha na gumoḽhukhu ya zwiteḽwa zwoḽhe zwine

zwa vha tshivhumbeo tsha EEA13. Mishumo kana vhupo zwine a zwi tevhedzeli lwa tshiofisi ndaulo dza ndinganyiso ya matholele zwi fanela u shumisa tshivhumbeo itshi sa tsumbandila kha u ita tshandukiso dzavho.

Mishumo na vhupo zwi fanela u ita nzudzanyo dza ndinganyiso kha tano dzine dza vhulunga mvelaphanda i vhonekhalo kha u tshimbidza u imelela hu linganaho ha vhashumeli vha zwa vhutsila kha zwigwada zwo tiwaho, khathihi na u thusa kha u fhelisa u talula zwi songo fanela.

5. 1. 2. MUTAKALO NA VHUTSIRELEDZI

Mbekanyamaitele

Mishumo na vhupo hothe hu fanela u vha na mbekanyamaitele dza mutakalo na tsireledzo. Izwi zwi fanela u shuma kha vhashumi khathihi na vhadali, vhaaleli, vhashumeli vha zwa vhutsila kha zwiudio na nyimele dza mishumo yo khetheaho (sa tsumbo u athiwa ha madennde na u dzheniswa ha zwiwe zwishumiswa). Mbekanyamaitele i fanela u wanala u itela u kona tolwa nga vhashumi vhothe na mirado i kwameaho, na u dzulela u sedzuluswa tshifhinga tshothe.

Vhufhinduleli kha vhashumi

Mulayo wa Mutakalo na Tsireledzo Mushumoni wa 1993 u toda uri vhatholi vha vhone uri hu na ndondolo, nga hune zwa konadzea ngaho, mupo wa mushumoni wo tsireledzeaho na u si na khombo wa mutakalo wa vhashumi. Izwi zwi amba uri mutholi u tea u vhona uri mushumoni a hu na zwithu zwa khombo (sa tsumbo benzina, kloraini na zwitshili), na zwithu na zwishumiswa na maitele ane a nga vhangana mafuvhalo, tshinyalelo kana vhulwadze. Hune izwi a zwi konadzei, mutholi u fanela u divhadza vhashumi nga ha khombo, maga a u thivhela, ndila dza kushumele dzo tsireledzeaho, na u netshedza maga a tsireledzo u itela u tshimbidza kushumele kwo tsireledzeaho mushumoni. Vhalanguli vha zwiudio vha fanela u divha Mulayo, ntha ha u sedza kha Tshipida 4.12.2.

Vhashumeli vha zwa vhutsila vhothe, mishumo na vhupo vha fanela u divha nga ha Mulayo wa Mutakalo na Tsireledzo Mushumoni wa 1993, na u vhona uri ndaulo dzothe dza mulayo dzi khou shumiswa kha vhupo vhuwe na vhuwe hune tshikhala itsho tsha vha kha kana hune mishumo wa khou farelwa hone. Hu fanela u sedzeswa kha vhashumeli vha zwa vhutsila vhane vha khou shuma na u dzhenisa, u paka na u hwala, khathihi na avho vhane vha khou suma mishumo wa thekeniki u fana na u wejidelana na u fhisa tsimbi.

Tsumbo dzi katela:

- Mbetshelelo dza zwishumiswa zwothe zwa tsireledzo u fana na magodolo, magilafu, tsireledzo ya mafo.
- U netshedza zwidombedzwa, ndaela, vhugudisi na vhulavhelesi kha maitelelane a dzhiwa sa a khombo;
- U thola na u gudisa vhaimeleli vha tsireledzo na mutakalo kha vhashumi vha we na vha we vha 20 vho tholiwaho kha mishumo kana vhupo, na u vhumba khoro ya mutakalo na tsireledzo hune ha vha na vhaimeleli vhavhili kana vhanzhi vha tsireledzo na vhutsireledzi.

Mulayo wo fhelelaho vha nga u wana kha linki i tevhelaho: labour.gov.za

Mulayo wa Ndiliso kha Malwadze na Mafuvhalo Mushumoni

Mulayo wa Ndiliso kha Malwadze na Mafuvhalo Mushumoni wa 1993, (kana COIDA) u tendela mbadelo dza ndiliso kha vhashumini, kha dziṅwe nyimele, vhaundwa vhavho, kha vhulwadze kana mafuvhalo mushumoni

Vhashumi vha tsireledzwaho nga COIDA vha katela muthu muṅwe na muṅwe ane a vha na kontiraka ya mushumo kana u gudiswa mushumo/u guda u tshi khou shuma na mutholi, hu nga vha nga kontiraka yo tou ṅwalwaho kana ya mulomo kana ine yo tou ambiwa nga hayo.

COIDA i ita mbetshelo dzi tevhelaho:

- Mushumi ane a sa vhe na vhuṅanzi ha uri mutholi ha ngo vha na ndavha – Mulayo u tendela sisteme ya 'u sa vha na zwo khakheaho' kha ndindakhombo ya khombo;
- Vhashumi vha ṅanganedza ndiliso naho ho vha hu si mulandu wa mutholi kha khombo. Ndiliso i badelwa arali khombo yo bvelela musi vha tshi khou shuma na kha vhupo ha mushumo, zwine zwa vha mushi mushumi a tshi khou shuma;
- A hu na ṅhoxea ya u ya khothe u itela u badelwa ndiliso nga kha Khomishinari wa Ndiliso;
- Mulayo u ita mbetshelo ya ndiliso yo engedzwaho uri i badelwe arali mutholi a songo sumbedza ṅhogomelo.

Kha khombo yo vhangwaho nga vhuṅifari vhu si havhuḍi nahone mushumi a tshi khou tou funa, a hu na ndiliso ine ya ḍo badelwa, nga ṅṅa ha musi khombo yo vhangwa vuholefhali kana lufu lwa mushumi, kana arali mushumi a na vhaundwa. Vhuṅifari vhusi havhuḍi ha u tou funa vhu ṅalutshedzwa nga COIDA sa u kambwiwa kana u fha nga fhasi ha ṅhuṅhwedzo ya zwidzizivhadzi, u pfukha nga u tou funa kana nga kole ha mulayo wa mutakalo vha tsireledzo, na mushumo muṅwe na muṅwe wa u litshedzela hune khomishinari a hu dzhia sa vhuṅifari ha khombo na u tou funa.

Mutholi ane a vha na mutholi muthihi kana vhanzhi iu fanela u ḍinwalisa na Tshikwama tsha Ndiliso, nahone u fanela u badela mbadelo dza ṅwaha. Vhatholi vhane vha ḍinwalisa na u badela mbadelo dza ṅwaha dza Ndiliso ya Vhashumi vha vha vho tsireledzea kha u fariswa nga vhashumi vho huvhalaho mushumoni. Mulayo wa Ndiliso ya Vhashumi u dzhia uri mutholi u na vhuḍifhinduleli na u vha na vhuḍifhinduleli ha zwa masheleni kha mbadelo dza khombo ya mushumi na u lozwe ha vhutsilo arali a songo ḍinwalisa na Tshikwama tsha Ndiliso.

Mutholi u a vhofhea nga mulayo u vhuga khombo kha Khomishinari wa Ndiliso hu sa athu u fhela maḍuvha a sumbe. U kundelwa u ita ngauralo zwi na ndaṅiso nga faini i sa fhiri masheleni ane ndiliso ane a badelwa kha mulandu nyimele.

Pfanelo dza ndiliso dzi fhela arali hu songo vha na ndiliso kha miṅwedzi ya 12 ya khombo kana u wanwa ha vhulwadze nga dokotela zwi re fhasi ha tsireledzo ya mulayo.

Hune ha vha na vhuendedzi ha mahala u ya na u vhuya mushumoni nga mutholi, na tshiendedzi tshi tshi khou reilwa nga mushumi kana muthu o tou tholelwaho u reila, khombo inwe na inwe ine ya bvelela i do dzhiwa say o bvelelaho ng tshifhinga tsha mushumo. Nga manwe maipfi, ndiliso i nga vhilwa u itela fuvhalo kha lufu zwo vhangwa nga khombo iyo. A huna ndiliso ine ya badelwa arali khombo yo bvelela nga tshiendedzi tsha mahala tsho netshedzwaho nga rakontiraka o imela mutholi.

Vhatholi na vhashumi vhothe vha fanela u divha nga ha Mulayo wa Ndiliso kha Vhulwadze na Mafuvhalo Mushumoni wa 1993, na pfanelo dzi elanaho nadzo dzi imelelwaho nga Mulayo. COIDA i a wanala kha linki i tevhelaho kha: labour.gov.za

5. 1. 3. U GUDA NGA U SHUMA

U wana zwidodombedzwa nga vhudalo nga ha u guda nga u shuma kha zwa vhutsila ha u tou vhona kha la Afrika Tshipembe kha vha sedze kha VANSAs internship toolkit at vansa.co.za

Mbekayamaitele

Vhupo kana mishumo zwi fanela u ita mbekanyamaitele dza nga ngomu. Mbekanyamushumo ya nga ngomu i fanela u sumbedza milayo ine mushumo kana vhupo zwa ita kontiraka ya mugudi, ndi afhio maitele a u gudisa ane a do itwa, na milayo ya muholo. Mbekanyamaitele i fanela u wanala u itela u tolwa nga vhagudi vhothe, vhashumi na vhatu vha kwameaho, na dzula i tshi sedzuluswa tshifhinga tshothe.

Milayo

U guda u mushumoni zwi fanela:

- U netshedza tshenzhemo ya u guda i tikedzwaho ya ndeme, u netshedza vhugudisi, na u tendela muthu u bvedza na u alusa vhukoni vhune ha shuma kha vhupo ho nangiawaho,
- U vhona uri huna mveledziso ya vhushaka ha mushumo kha muthu onoyo, u konisa mugudi u guda maitele a kushumele kwavhudi u fana na vhudavhidzani, tshifhinga na vhukoni ha ndaulo ya thandela;
- U netshedza zwikhala zwa u kona u vha na vhumani zwine zwa do livhisa kha manwe mushumo u holelaho, kana u thusa u alusa sia la mugudi nga ndila i vhonealaho.

Mugudi manwe na manwe u fanela u netshedzwa kontiraka kana luwalo lwa thendelano lu sumbedzaho mushumo na vhudifhinduleli vhune ha do netshedzwa. Mugudi u fanela u netshedzwa dzina la mushumo na mushumo wo taluswaho. Izwi zwi katela u vha khagala nga mushumo wa divha linwe na linwe na vhudifhinduleli, na u bvela khagala nga ha mvelaphanda kha tshiimiswa. Nga u angaredza, vhagusi vhothe vha fanela u netshedzwa vhudifhinduleli vhune ha do engedza tshenzhemo yavho.

Vhugudisi ha mushumoni vhu fanela u vha ha tshifhinganyana nahone vhukati ha manwedzi ya rathi u ya kha nwa.

Vhagudi vha fanela u galatshwa nga ndila i fanaho u fana n vhashumi, hu tshi khou dzhielwa ntha zwavhudi nga ha uri vhukoni na ndalukano dzavho zwi tshimbilelana hani na mushumo une vha do

lavhelelwa u u ita. U galatsha zwi fanela u itwa nga ndila yo vuleaho i re khagala, u itela uri hu vhe na tswikelelo i linganaho kha vhugudi ha mushumoni vhune ha vha hone.

Kontiraka yo tou riwalwaho ine ya talusa awara dza mushumo dza mugudi, tshifhinga tsha vhugudi, zwipikwa na u vhothea ha mugudi, na miwe milayo ya vhushaka i fanela u itwa na u tendelanwa khayoy musivhugudisi vhu sa athu u thoma. Vhugudisi muwe na vhuwe ha mugudi vhu nga toda uri mushumo u dzudzanywe u tshe na tshifhinga. Nzudzanyo i fanela u divhadzwa kha mugudi nga divha la u thoma la mbekanyamushumo. Vhugudisi vhu fanela u katela u sumbedziswa nga ha mutakalo na tsireledzo zwo itelwaho muthu muwe na muwe kha tshiimiswa.

Tshiimiswa tshi fanela u vhona uri hu na vhatu vho dikumedzelaho u lavhelesa na u gudisa vhagudi, na vhane vha do ita tzedzuluso dza kushumele tshifhinga tshothe. Muthu u fanela u netshedza muvhigo tshifhinga tshothe kha mugudi, u vha muimeleli wavho na u vha gudisa nga tshifhinga tsha u guda mushumo, na u ita tzedzuluso dza kushumele dza tshiofisi u itela u sedzulusa mvelelo dza tshifhinga tsho fhelaho vha kha tshiimiswa.

Zwiimiswa zwi fanela u netshedza zwishumiswa zwo fanelaho na u vhona uri hu na vhupo ha u shumela ho fanelaho u itela u konisa mugudi u shuma mishumo yawe na u dzhia vhudifhinduleli hawe.

Zwidodombedzwa zwa muthu ane a nga kwamiwa zwi fanela u netshedzwa musivhugudisi vhu tshi fhela.

Muholo

Hune zwa konadzea, vhagudi mushumoni vha fanela u badelwa. Kha gumothukhu, Mishumo na vhupo ine ya khou gudisa zwi fanela u badelela mbadelo dzi elanaho na zwa mushumo dzine mugudi a dzi badela kha u ya na u bva mushumoni. Izwi zwi do vhona uri hu na tswikelelo yo tandavhuwaho, u konisa vhatu vha bvaho kha vhubvo ha ikonomi ho fhambanaho u swikelela kha vhugudisi u mushumoni.

Kha la Europe na America, vhugudisi vhu sa badelwi kha vhutsila zwo no vha ho dowealeaho. Hu na u vhlaila hunzhi u kha maitele aya, mashango manzhi ane a khou bvisa milayo ya u tsireledza vhasila vhatuku uri vha songo shumiswa nga ndila i songo fanelaho.

Fhungo la ndeme kha vhugudisi ha mushumoni vhu sa badelwi u mona na lifhasi ho vha hu tshi khou dzhiela fhasi vhashumi vha re na vhukoni kha sekithara ya vhusiki – hu tshi khou hanedzana na la uri vhashumi vhane vha vha vhasiki ndi vhashumi.

Vhagudi mushumoni vha dzhiwa sa vhashumi zwi tshi ya nga mulayo wa zwa vhashumi wa Afrika Tshipembe, zwine zwa ita uri vha vhe na panelo dza ndiliso kha tshumelo dzavho. U tholwa havho hu tevhedza Mulayo wa Mutheo wa Nyimele dza u Thola.

5. 1. 4. MABINDU

Madzangano othe a si a mbuelo, dzikhamphani, mabindu na mabindu matuku zwi fanela u dinwalisa na Khomishini ya Ndaka ya Muhumbulo na Dzikhamphani (kana CIPC), na u itela u shuma lwa mulayo, vha tevhedzela mbetshelo dza Mulayo wa Dzikhamphani. Mulayo wa Dzikhamphani u nga wanala kha jiniki i

tevhelaho: cipc.co.za

Vhashumeli vha zwa vhutsila vha re na mabindu o diñwalisaho, dzikhamphani kana zwiimiswa zwi fanela u bveledza nzudzanyo dza mabindu na mishumo yavho, na tsedzuluso dza u thoma u shuma na kushumele kwa idzi nzudzanyo nga ñwaha.

Arali zwi tshi konadzea, vhashumeli vha zwa vhutsila vha fanela u vhona uri mabindu avho a na laisentsi ya mbambadzo yo fanelaho i bvaho kha masipala wapo.

Vhasumeli vha zwa vhutsila vhane vha khou thoma mabindu vha nga kwamana na mazhendedzi a muvhuso a tevhelaho ane a ñetshedza vhukoni, ngeletshedzo na thikedzo ya masheleni kha mabindu maṭuku:

Zhenedzi la Mveledziso ya Mabindu Maṭuku 'Small Enterprise Development Agency' (SEDA) - seda.org.za

Zhendedzi la Mveledziso ya Vhaswa 'National Youth Development Agency' (NYDA) - nyda.gov.za

Zwikimu zwa Mbuelo dza u Vhulunga dza Muvhuso 'Government Investment Incentives Schemes' - investmentincentives.co.za

5. 1. 5. ZWIIMISWA ZWI SI ZWA MBUELO

5. 1. 5. 1. VHULANGULI HA ZWIIMISWA

Milayo na maitete zwine zwa ita vhulanguli havhuḍi ndi zwa ndeme kha u shuma zwavhuḍi, mvelaphanḍa na u bvelela lwa tshifhinga tshilapfu ha vhupo kana mushumo. Vhulanguli havhuḍi vhu fanela u vha tshipiḍa tsha ndeme tsha maitete oṭhe a ndaulo nga u angaredza kha mushumo kana vhupo nahone vhupo vhu fanela u vha na mbekanyamaitete u itela u vhona uri hu na maitete a pfeseaho a kha masheleni, ndaulo u thoma u shuma ha mbekanyamushumo, u lavhelesa na tsedzuluso, zwa vhashumi na vhudavhidzani.

Mishumo na vhupo zwo ñwaliswaho zwi fanela u vha na, na u tevhedzela, liñwalo la tshumisano kana ndayotewa dzine dza swikelela ṭhoḍea dzo sumbedzwaho nga Muhasho wa Mveledziso ya Matshilisano. U itela tshiimo tsha u Vhuelwa ha Tshitshavha, mushumo kana vhupo zwi fanela u vha na, u tevhedzela, liñwalo la tshumisano kana ndayotewa ine ya swikelela ṭhoḍea dzo sumbedzwaho kha Yuniti ya Thendelo ya u sa Thela kha Tshumelo ya Muthelo ya la Afrika Tshipembe.

U wana zwidodombedzwa nga vhuḍalo kha vha dalele: dsd.gov.za; sars.gov.za

Mishumo kana vhupo zwo diñwalisaho sa khamphani dzi si dza mbuelo (dzo vha dzi kha tshipiḍa 21), dzi fanela u tevhedza Mulayo wa Dzikhamphani. U wana zwidodombedzwa nga vhuḍalo kha vha dalele: cipc.co.za

Bodo

Mushumo kana vhupo ho diñwalisaho (dziNPO, dziNPC na Zwikwama) zwi fanela u ta bodo u itela ndivho dza u khwaṭhisa vhuḍifhinduleli, u thusa nga u lavhelesa na tsedzuluso, na u vhona uri hu khou

tevhedzelwa ndaulo dza muvhuso na vhalambedzi. Miraḁo ya bodo i fanela u ḁivha mishumo yayo kha zwa masheleni, na mishumo miḁwe na miḁwe na vhuḁifhinduleli zwi fanela u vha zwo tou ḁwaliwa.

U itela u khwaḁhisa u bvela khagala na vhuḁifhinduleli, miraḁo ya Bodo i na pfanelo dza u ḁanganedza zwi tevhelaho:

- Sheduḁu i re khagala ya mishumo na u sumbedzwa zwine vha khou lavhelelwa u zwi shuma musi vho fara ofisi iyo;
- Ndayotewa ya tshiimiswa na maḁwe maḁwalo a u tumbula, ho fanelaho;
- Mivhigo yoḁhe ya nzudzanyo dza ḁḁila ya kushumele, mivhigo ya ḁwaha, mivhigo ya masheleni na muvhigo wa ḁholambalelano wa zwino;
- Mutevhe wa madzina a miḁwe miraḁo ya bodo, miraḁo ya vhashumi na vhane vha khou shuma nga u tou funa;
- Konḁiraka dza vhashumi na tzedzuluso dza kushumele;
- Thendelano dza ndambedzo na konḁiraka;
- Thendelano dza u rennthā kana u hira dzo itwaho nga tshiimiswa;
- Tzedzuluso dza tshifhinga dza nga ngomu dza u tevhedzela ha tshiimiswa ḁhoḁea dzi ḁivheaho dza u vhiga ha mulayo, ndaulo na masheleni.

Mishumo na vhupo zwi fanela u vhona uri bono ḁa ndeme, ndivho, na ḁdivho na mikwa zwi khou swikelelwa na u tevhedzelwa nga kha maitete avho a tshiimiswa na thandela dzavho.

Mishumo na vhupo zwi fanela u bvedzwa khoudu dza vhulanguli havhuḁi, khoudu dza vhuḁifari na ḁḁila dza u vhona uri hu na ndaulo dza vhuḁifari na kushumele. Izwi zwi katela:

- U ḁhathuvha nga zwifhinga ndivho, ḁdivho na kushumele kwa mishumo kana vhupo;
- U ḁhathuvha maitete a nga ngomu na mvelele ya tsiimiswa, na u thoma u shumisa tshanduko hune zwa vha zwa ndeme;
- U bvedzwa mbekanyamaitete dzi re khagala, dzo ḁaluswaho zwavhuḁi dzo tou ḁwalwaho na maitete ane a fanela u tevhedzwa maelana na vhashumi, miraḁo na vhane vha shuma nga u tou funa. Mbekanyamaitete idzo dzi fanela u tevhedza mulayo wa vhushaka ha vhashumi, mulayo wapo wa u thola, na miḁwe milayo yo fanelaho, na u tea u tsireledza pfanelo dza vhatholi, vhashumi na miraḁo khathihi na vhane vha khou shuma nga u tou funa;
- U thoma na u tevhedzela maitete a ndaḁiso na mbilaelo hu na mikano i vhonealaho ya vhulanguli na vhuḁifhinduleli;
- Maitete a re khagala a u thola vhashumi vhaswa, na u bvisa vhashumi vhane vha vha hone.

Mishumo, vhupo na vhashumeli vha zwa vhutsila vha fanela u ḁivha Mulayo wa Mutheo wa Nyimele dza u Thola wa 2002, na Mulayo wa Vhushaka ha Vhashumi wa 1995, na u vhona uri izwi zwi khou thoma u shumiswa zwavhuḁi..

5. 1. 5. 2. ZWIGWADA NA TSHUMISANO

Zwi khou themedelwa uri zwigwada na tshumisano zwi tendelane nga u tou ḁwala kha milayo ya u kuvhangana kana tshumisano – nga maḁḁa kha nyimele dzine zwigwada na vhashumisani vha vha vho

vhumbwa nga vhashumeli vha zwa vhutsila vha swikaho vhararu na/kana vha tshi khou lavhelela u shuma vhothe lwa tshifhinga tshilapfu (zwine zwa vha zwi fhiraho thandela zwayo). Thendelano dzi fanela u amba nga ha zwitevhelaho:

- Milayo ya u dzhia tsho;
- Nḡila dza u tandulula phambano;
- Milayo ya u ḡivhadza na pfanelo dza vhuḡe ha maḡwalo;
- Milayo ya thengiso na u phaḡaladzwa ha mbuelo;
- Hune zwa konadzea, ḡhaluso ya mishumo na vhuḡifhinduleli (ndaulo na vhusiki);
- Milayo ya vhuḡaḡo ha zwiḡwada (izwi zwi nga katela uri muthu u vha hani miraḡo, na arali vha vhuḡumani kana dziḡwe khethekanyo dza vhuḡaḡo).

Miḡwe mikhwa na zwilinganyo maelana na zwiḡwada zwi nga wanala kha tsumbanḡila iyi.

5.2 MASHELENI

5.2.1. TSHIḡANGANYELI TSHA MBADELO

Tshiḡanganyeli tsha mbadelo tshi shuma kha ḡhanganyelo ya mbadelo dzi badelwaho kha u holela mushumeli wa zwa vhutsila, hu si u vhea mutengo kha mushumo wa vhutsila. Tshakha dza mbadelo ndi:

A: Tshakha dza mbadelo

Mbadelo dza mutsila/masheleni a ndivhuwo
 Mbadelo dza Vhutsila ha Nnyi na Nnyi
 Mbadelo dza Mulanguli o ḡiimisaho
 Mbadelo dza muthu ane a shuma nga tshifhinga tshawe
 Mbanelo dza tshinyalelo na dza ḡuvha

B: Dziḡwe mbadelo

Royalthisi dza pfanelo dza vhuḡe ha masheleni
 Miholo ya vhalanguli vha vhutsila
 Phimo dza mbadelo dza u ḡudisa
 Mbadelo dza tshivhumbeo

Tshipiḡa tsha A: Tshakha dza mbadelo

U dzhielwa nḡha ha mbadelo idzi hu fanela u katelwa kha khouthu iḡwe na iḡwe na u vhea mutengo nga mushumeli wa zwa vhutsila, na u fanela u dzhielwa nzhele musi hu tshi itwa mugaganyagwama nga mishumo na vhuḡo. Vhashumeli vha zwa vhutsila vha fanela u katela mbadelo idzi khathihi na mbadelo dza zwishumiswa dzine dza khou anganyelwa na dziḡwe ḡhoḡeavho. (u fana na u endedzwa ho khetheaho kana ḡhoḡea dza u dzhenisa) musi hu tshi itwa khotsheni kana u vheva mitengo.

Khethekanyo dza mbadelo dza mushumeli wa zwa vhutsila dzi katela:

- Mushumo (kanzhisa ndi phimo nga awara);

(Zwi khou themedelwa sa tshilinganyo tshine mushumeli wa zwa vhutsila a ḡivheshela nga phimo nga awara na u dzhie nḡha ḡhanganyelogeḡe ya tshifhinga tsho fhelaho a tshi khou ita mushumo uri a swike

kha mbadelo dza mushumeli wa zwa vhutsila. Fhedziha, zwi fanela u dzhielwa nzhele uri mushumeli wa zwa vhutsila are na tshenzhemo kana vhukoni a nga fhedza tshifhinga tshiṭuku uri a ṭalutshedze kana thendelo. Zwenezwo, naho hu na nyimele dzi re na tshivhalo dzine phimo ya awara i nga vha yo fanelaho, a zwo ngo fanela u shumiswa sa nḽila i katelaho ya u vhea mutengo kha mushumo)

- IP na u dzudanya muhumbulo (u dzhenelela ha ndeme, ṭhoḽisio);
- Vhukoni na vhuḽivhi;
- Mbadelo dza u shuma (maḽi, mavhone,rennde, muya, data);
- U endedzwa ha ḽvha ḽiṅwe na ḽiṅwe (ha vhashumeli vha zwa vhutsila na mushumo kha nyimele dza ṭhoḽea zwadzo dza u endedza);
- Ndaulo ya thandela;
- U dzhenisa.

Musi vha tshi khou vhea mitengo u itela u wana mutengo wo sumbedzwaho afho nṭha, zwi tevhelaho zwi fanela u dzhielwa nzhele:

1. Lushaka lwa vhupo/tshikalo tsha mugaganyagwama

Vhashumeli vha zwa vhutsila vha fanela u dzhiela nzhele uri mishumo na vhupo ho no bvelelaho zwi a kona u ita mbetshelo ya mbadelo dzi vhonealaho. Vhashumeli vha zwa vhutsila vha fanela u dzhiela nzhele uri mishumo na vhupo vhuswa vhune ha kha ḽi tou thoma, kana mishumo i re na mugaganyagwama muṭuku, zwi a kona u swikelela mbadelo dza tshizwino.

2. Buḽo na tshenzhemo ya mushumeli wa zwa vhutsila

Vhashumeli vha zwa vhutsila vha fanela u dzhiela nzhele – nga maandḽa musu vha tshi khou vhea mitengo ya mushumo wavho na IP – uri tshiimo tsha buḽo ndi tshone tshi vheaho ṭhanganyelo. Zwi tevhelaho zwi fanela u dzhielwa nzhele:

- Tshenzhemo ya mushumeli wa zwa vhutsila kha ṭano ḽa muthihi;
- Vhuimo ha gaḽari ine mushumeli wa zwa vhutsila o no ṭana khayoy;
- Tshivhalo tsha vha/vhuṭani;
- Tshivhalo tsha zwe a kuvhanganya;
- Pfuḽho.

3. Lushaka lwa ṭano

- i. ṭano ḽa muthihi: mushumeli wa zwa vhutsila a nga vhea mutengo wa nṭha kha ṭano ḽa muthihi ngauri ṭhanganyeloguṭe ya mugaganyagwama ndi ya mushumeli wa zwa vhutsila e eṭhe, na ṭhoḽea dza zwiko dzi nṭha.
- ii. ṭano ḽa tshigwada tsha vhashumeli vha zwa vhutsila vha fhasi ha 10: mushumeli wa zwa vhutsila a nga vhea mutengo wa fhasi nyana kha wa ṭano ḽa muthihi.
- iii. ṭano ḽa tshigwada tsha vhashumeli vha zwa vhutsila vha fhiraho 10: vhashumeli vha zwa vhutsila vha nga vhea mutengo u re fhasi nyana ha ṭano ḽa tshigwada ḽa vhashumeli vha zwa vhutsila vha re fhasi ha 10.

- iv. Maṭano kha vhupo vhunzhi: mbadelo dzi fanela u vhewa zwi tshi ya nga vhupo.
- v. Mushumo une wa vha tshipiḡa tsha mushumo muswa: mushumo u sa athu u vhone u vhewa mutengo wa nṡha u fhira mushumo wo no ṡaniwaho.
- vi. Mushumo une wa vha tshipiḡa tsho no ṡaniwaho: mushumo wo no taniwaho u vhewa mutengo wa fhasi kha mushumo u sa athu u vhone.

Zwinzhi nga ha zwine zwa tea u dzhielwa nzhele nga ha mbadelo zwo sumbedzwa afho fhasi zwi tshi ya nga khethekanyo.

Mbadelo dza Tshikolodo tsha Mutsila/Masheleni a ndivhuwo

Zwine vha fanela u zwi ḡivha na zwine vha fanela u zwi lavhelela

Mbadelo dza Tshikolodo tsha Mutsila na masheleni a ndivhuwo kha mushumo wo ṡaniwaho kha ṡano ḡi si ḡa u rengisa, musi mushumo u si tshipiḡa tsha khuvhanganyo ya vhupo, ndi maitele o ḡowelaho a dzitshakhatshakha. Fhedziha, kha ḡa Afrika Tshipembe, maitele aya ha athu tou tangedzwa tshoṡhe. Izwi zwi nga vha zwi tshi khou itiswa nga mugaganyagwama muṡuku wa vhupo u fana na muziamu ya muvhuso, na dzigaḡari, fhedziha vhupo vhunzhi vhu si ha mbuelo vhune ha na mugaganyagwama muṡuku u lwela u ita mbetshelo dza mbadelo kana masheleni a u livhuwa

Mbadelo dza tshikolodo tsha vhatsila dzi badelwa nga vhashumeli vha zwa vhutsila kha mushumo wo hadzimwaho kha mushumo kana vhupo, kana ṡano ḡi si ḡa u rengisa. Mbadelo dzi badelwa hu tshi khou dzhielwa nṡha mbuelo dza tshitshavha kha u katela mushumo kha vhupo vhuu si ha u vhambadza, khathihi na u thivhela khonadzeo ya ndozwo ya mbuelo musi mushumo u tshe wo hadzimiwa kha ṡano ḡa tshifhinga tshilapfu kana tshipufhi, na u sa wanalea u itela u rengiswa.

Kha mishumo kana vhupo vhu si ha mbambadzo, vhashumeli vha zwa vhutsila vha fanela u dzhiela nzhele zwithu zwi tevhelaho musi vha tshi khou ṡanganyela mbadelo (vhashumeli vhane vha khou ṡana kha gaḡari dza mbambadzo vha nga dzhiela nzhele izwi musi vha tshi khou vhea mitengo):

- Mishumo kana vhupo zwi fanela u badela mbadelo kha vhashumeli vha zwa vhutsila vhane vha khou dzhenelela kha u maṡano a mishumo ya vhutsila;
- Arali mushumeli wa zwa vhutsila a tshi ṡoḡa u dzhenisa mushumo wawe, hu nga dovha ha engedzwa mbadelo;
- Arali mushumeli wa zwa vhutsila a tshi ḡo ṡoḡa vhuṡwe vhukoni kana thikhedzo ya zwa thekeniki kha mveledziso na/kana u dzhenisa (sa tsumbo Thanziela ya idzhinariṡi), hu nga dovha ha engedzwa mbadelo;
- Arali mushumeli wa zwa vhutsila a tshi ṡoḡa u endedza nga nḡila yo khetheaho, hu nga dovha ha engedzwa mbadelo;
- Arali mushumeli wa zwa vhutsila a tshi ṡoḡea uri a ite muṡwe mushumo u fana na nyambedzano kha phaneḡe kana u ḡivhonadza kha zwa PR zwine zwa dzhia tshifhinga tshi vhone, hu nga do vha ha engedzwa mbadelo, Zwa u tou tshimbatshimbila u tshi amba na vathu kanzhisa a zwi itelwi mbadelo dza thungo.

Mbadelo dza Vhutsila dza Nnyi na nnyi

Mbadelo dza thandela ya vhutsila dza nyi na nnyi dzi vhewa kha phimo ya nṱha sa izwi zwi tshi ṱoḽa ui dzhiela nzhele tshivhumbeo tsha tshifhinga tshilapfu tsha u bveledza mishumo ya vhutsila nga nnyi na nnyi i minzhi, u kwamana na vhafarmikovhe, ndaulo ya thandela ine ya khou dzhenelela, na u engedzwa ha mveledziso ya zwicketshe.

Zwi tevhelaho a zwi nga katelwi kha mbadelo dza mushumeli wa zwa vhutsila, fhedzi zwi ḽo vhetshelwa mutengo kha mugaganyagwama wa thungo nga muṱetshedzi wa thendelo:

- Vhukoni ha zwa thekeniki (sa tsumbo, tshumelo dza muinzhinia kana muatshithethe);
- Mbadelo dza u dzhenisa (sa tsumbo, ṱhoḽea ya khireini khulwane kana miṱwe mitshini i lemelaho);
- U endedzwa ha mushumo kha vhupo ha u dzhenisa.

Mbadelo dza mulanguli o ḽiimisaho

Zwine vha Fanela u zwi ḽivha na Zwine vha Fanela u zwi Lavhelela

Mbadelo dza mulanguli o ḽiimisaho a dzi sokhou shumiswa huṱwe na huṱwe, tshifhinga tshoṱhe, na u sa itelwa thungo kha mugaganyagwama wa thandela. Sa izwi maitete a u langula a a phurofeshinala kha vhutsila ha zwa u tou vhona kha ḽa Afrika Tshipembe, vhalanguli, vhupo na mishumo zwi khou thoma u ḽivha nga maandḽa nga ha ndeme ya mbadelo dza vhalanguli vho tou ḽiimisaho.

Nṱha ha khethekanyo dzo sumbedzwaho afho nṱha kha vhashumeli vha zwa vhutsila, ṱnangayelo ya mbadelo dza vhalanguli dzi fanela u dzhiela nzhele zwi tevhelaho:

- Tshikalo tsha mushumo (sa tsumbo, mushumo wa zwa tshizwino, zwa tshifhinga tshilapfu kana tshipufufhi/ wa u tshimbila);
- Mushumo une mulanguli a ita kha ndaulo ya mutsila/mushumeli wa zwa vhutsila na vhupo/mushumo;
- Arali mulanguli o tendelwa nga tshiimiswa, kana arali mulanguli a tshi khou tou ḽibadelela na u thoma thandela nga ene muṱe;
- U lavhelesa u dzheniswa ha zwithu kha mushumo wonoyo;
- Arali nyanḽadzo kana kathaḽogo i tshi ḽo ṱoḽa u bveledzwa na u langulwa, na mushumo tshikalo tsha mushumo wa mulanguli na mushumeli wa zwa vhutsila kha mveledziso;
- Mveledziso ya maiwalo kha mushumo (sa tsumbo zwitatamennde zwa mulanguli kana thandela);
- Mveledziso ya muhumbulo na ṱhoḽisiso.

Kha nyimele dza ṱanothendeleki, mulanguli u fanela u ṱanganedza phesenthe ya mbadelo dzo ḽoweleaho:

- Mbadelo dzi badelwa sa royalthi ya mushumo wo fhelaho, hu si mbadelo dza mishumo miswa;
- Mbadelo a dzi kateli ndaulo kana khonanyo ya ṱano ḽine ḽa khou ya kha vhunwe vhupo, hune ha vha vhuḽifhinduleli ha u tshiimiswa tshine tsha khou ṱanganedza;
- Mbadelo a dzi kateli mishumo ya u dzheniswa ha vhutsila kha vhupo ho dalelwaho. Izwi zwi ḽo engedzwa arali mulanguli a tshi fanela u lavhelesa u dzheniswa ha mishumo kha vhupo ho dalelwaho.

Tshipiḽa B: Dziṱwe mbadelo

Mbadelo dza muthu ane a shuma nga tshifhinga tshawe

Muthu ane a shuma nga tshifhinga tshawe zwi amba muthu ane a tou qishuma. Vhunzhi ha vhashumeli vha zwa vhutsila na mañwe masia a fanaho na mañwalo a zwifanyiso, dizaini ya zwifanyiso na nyanqadzo, na u dzudzanya, kha dziñwe tshakha dza mushumo.

Phimo ya u qishuma ya quvha

Vhashumeli vha zwa vhutsila vha khou tũtũwedzwa u bveledza phimo ya u qishuma nga awara zwo qitika nga tshivhumbeo tsha mushumo une vha khou u shuma. Nt̃ha ha izwo zwi tevhelaho zwi fanela u shumiswa:

- Kha dziñwe nyimele, phimo ya u qishuma nga u angaredza i qo sia nq̃a u vheva ha mitengo ha u vhekanya mihumbulo nga ha thandela/mushumo zwine zwa elana na mbadelo dzi re thungo (sa tsumbo, u dzudzanya mañwalo, kana logo kana dizaini ya zwifanyiso/nyolo).
- Khathihi na phimo nga awara, phimo dzo qowealeho dzo sumbedzwaho kha tshipiqa (sa tsumbo, vhashumi) dzi fanela u katelwa.
- Hu khou tsivhudzwa uri vhashumi vhane vha tou qishuma vha fanela u dzhiela nzhele phambano vhukati ha tsireledzo ya mugaganyagwama na masheleni vhukati ha zwa mbambadzo na zwi si zwa mbambadzo, khamphani dzo no bvelelaho na vhatu, musi vha tshi vhea mitengo.

Mbadelo dzo fhambanaho dza u qishuma hu elanaho na zwa vhutsila na zwiñwe zwine zwa fanela u dzhielwa nzhele kha mbadelo dza vhashumeli vha zwa vhutsila zwo sumbedzwa afho fhasi:

Mbadelo dza Mutsila wa Nyanqadzamafhungo

Mutsila wa nyanqadzamafhungo u bveledza mihumbulo, zwibveledzwa na mishumo ya vhutsila u fana na dizaini ya zwifanyiso/nyolo, zwifanyiso, na dizaini ya nyanqadzo. Izwi zwi nga katela thendelo dza nga ha u ita mafhungo nga zwifanyiso na vidio.

Zwifanyiso

- Vhadzhii vha zwifanyiso vhane vha khou sumbedza kha dzigalari vha qo tanganyela mbadelo kha vhuimo vhuthihi sa mbandelo dza mutsila;
- Vhadzhii vha zwifanyiso vha toq̃ea u dzhia zwifanyiso zwa u dzheniswa ha zwifanyiso kha tano;
- U engedzwa ha u vhea mitengo kha mitshini ya u dzhenisa (sa tsumbo mavhone), zwi fanela u lavheleswa;
- Vhadzhii vha zwifanyiso vha nga humbelwa u zwi dzudzanya nga gireidi u itela nyanqadzo na dziñwe thoq̃ea dza khandiso;
- Vhadzhii vha zwifanyiso vha nga u humbelwa u dzhia zwifanyiso zwa mushumo u fanaho na u vulwa ha tano na pfumbudzo. Arali mushumo u kha qi vha kule, mudzhii wa zwifanyiso a nga humbela u badelwa u itela u badela lwendo na vhudzulo.

Nyolo

- Mbadelo dza nt̃ha dzi a kombetshedzwa kha tshifanyiso tsha kha gwati, tshiimo tsha mbadelo tshi a tsela fhasi zwi tshi bva kha saizi ya u bveledzwa hafhu, hu nga vha nga siaṭari loṭhe, hafu ya siaṭari

kana zwiṭuku;

- U bveledzwa hafhu ha mushumo une wo no vha hone zwi ḑo vhanga mbadelo dza fhasi u fhira mushumo muswa wo ṅetshedzwaho;
- Mbadelo dza u engedza dzi fanela u ambedzanwa nga hadzo kha u kanḑiswa hafhu, U wana zwidodombedzwa nga vhudalo kha vha sedze kha, Tshipiḑa 7.2;
- Kha mushumo wo ṅetshedzwaho, tshumiso ya luthihi kana u shumiswa luthihi ha nyolo, hu badelelwa mbadelo dza ṅṅha.

Mbadelo dza u ṅwala, u Dzudzanya ḽiṅwalo na u Sedzulusa

- Vhaṅwali vho ṅewaho thendelo ya u ṅwala vha badelisa nga ipfi. Kha nyimele ya tshumiso ya maṅwalo o no shumiswaho, phimo dzi ḑo vha dza fhasi kha mushumo wavhukuma;
- U sedzulusa na u dzudzanya ḽiṅwalo zwi ḑo badeliswa u lingana zwi tshi ya nga ipfi.

Royalthisi dza pfanelo dza vhuṅe ha maṅwalo

Zwiteṅwa zwa ndeme zwine zwa fanela u dzhielwa nzhele kha u ṅea ḽaisentsi kha u bveledza hafhu zwi katela:

- U vha zwo khetheaho kana u sa vha zwo khetheaho;
- Tshivhalo tsha u bveledza hafhu zwiṅwe;
- Tshifhinga tshine ḽaisentsi ya shuma;
- Vhupo ha u phaḑaladza tshibveledzwa;
- Tshumiso na ndivho;
- Royalthisi kana mbadelo dza royalthisi? (sa tsumbo, tshifanyiso tsha kha gwati, mutengo u ṅṅha, na u fhungudzea arali tsho dadza siaṅari, ngeno hafu ya siaṅari u ya fhasi);
- Kha vha sedze kha IPR/tshipiḑa 7 tsha pfanelo dza vhuṅe ha maṅwalo 7.

Miholo ya Vhalanguli vha zwa Vhutsila

Vhalanguli vha zwa vhutsila vha nga vha na vhushaka ha mushumo na vhupo kana mushumo, na u nga ṅewa koṅṅiraka kha mushumo wa ndaulo ya thandela ya tshifhinga tshipufhi. Zwi fanela u dzhielwa nzhele uri muthu ane a khou shuma miṅwedzi i fhiraho miraru kha vhupo kana mushumo muthihi, a nga dzhiwa sa mushumi wa vhupo kana mushumo wonoyo. Mishumo kana vhupo zwi fanela u vha na mbekanyamaitete dzi sumbedzaho zwipiḑa zwa u badela vhashumi na vhorakoṅṅiraka vho tou ḑiimisaho.

Mishumo kana vhupo zwi khou ṅuṅuwedzwa u ita tsedzuluso ya mbambedzo u itela u vha na vhuṅanzi ha miholo kha vhashumi vha tevhelaho.

- Vhalangi;
- Vhalangi vhahulwane;
- Vhashumi vha ndaulo;
- Vhagudi na vhashumi vha tshinwe tshifhinga.

Phimo dza Mbadelo ya u gudisa

Phimo ya mbadelo dza u gudisa dzi katela mushumo wo itwaho kha pfumbudzo dza luthihi dzo tendelwaho na pfumbudzo dza tshifhinga tshilapfu dzo itwaho nga zwipiḑa. Vhashumeli vha zwa vhutsila

vha fanela u katela zwi tevhelaho kha u vhea mitengo:

- Nzudzanyo dza nga ha pfumbudzo;
- U bveledza kharikhulamu ya mutevhe wa pfumbudzo wa tshifhinga tshilapfu;
- Tshifhinga tsho vhwahwa tsha pfumbudzo hune zwa tode;
- Awara nga kilasi;
- Kilasi/zwishumiswa zwo bveledzwaho/zwo waniwaho.

Mbadelo dza muthu ane a khou oliwa

Muthu ane a khou oliwa zwa vhutsila nga mutsila muñwe na muñwe wa zwa tou vhona sa tshipida tsha nyolo, tshivhadwa kana kilasi ya u pennda kana pfumbudzo, u netshedza netshedza tshivhumbeo tsha muthu ane a khou tshila kha mushumo wa vhutsila. Zwivhumbeo zwa vhutsila zwi katela u vhea mitengo kha zwitevhelaho:

- U endedza u ya na u bva kha vhupo;
- Awara dzo fhelaho hu tshi khou ola zwithu zwi tshilaho;
- Tshifhinga tsho vhwahwa/ho fanelaho.

5. 2. 2. MUTHELO

Muthelo wa Mbuelo ya Muthu

Muthelo wa mbuelo u fanela u badelwa kha Tshumelo ya Muthelo ya Afrika Tshipembe (kana SARS), ine ya vha na vhuqifhinduleli ha u kuvhanganya masheleni kha vhabadeli vha muthelo yo imela muvhuso.

Vhashumeli vha zwa vhutsila na vhatu (vhalangi vha bindu nga vhothe):

Vha a tode nga mulayo u badela muthelo wa mbuelo ñwaha muñwe na muñwe sa muthu a re nga fhasi ha minwaha ya 65 na u vha vha ntha ha R75 000 kha ñwaha wa muthelo wa 2017.

Vhuqifhinduleli vhu kha mutheli u dzula a tshi qivha tshanduko dziñwe na dziñwe kha mulayo kha ñwaha muñwe na muñwe wa thathuvho.

Mbuelo dzothe dzi fanela u bviselwa khagala, zwi tshi katela mbuelo dza dishuma kana mushumo wa tshiñwe tshifhinga.

Thuso dza Muthelo wa Vhashumi

Vhatholi vha tode nga mulayo u tusa PAYE na UIF kha miholo ya vhashumi ñwedzi munwe na muñwe. Masheleni aya a fanela u sumbedzwa kha tshilipi tsha muholo tsha mushumi.

Vhatholi vha na maquvha a sumbe a u shuma u bva ñwedzi u tshi fhela uri vha badele PAYE kha SARS. Mafheli a ñwaha wa thathuvho muñwe na muñwe, vhatholi vha netshedza fomo dza IRP5 kha vhashumi.

Zwo dowealeho ndi zwa uri vhashumeli vha zwa vhutsila vhothe vha wana thanziela ya vhuñanzi ha muthelo kha SARS.

Zwiimiswa zwa Mbuelo zwa Tshitshavha

Vhupo kana mishumo ya mbuelo ya tshitshavha zwi fanela u ita khumbelo kha SARS tshiimo tsha Zwiimiswa tsha Mbuelo ya Tshitshavha (kana PBO) status.

Mushumo kana vhupo vhuñwe na vhuñwe vhune ha sa swikelele, kana ha vha hu sa athu u swikelela tshiimo tsha PBO, zwi nga fanela u badela muthelo.

Arali tshiimiswa tshi na mbuelo ya R1 miljioni kha miñwedzi miñwe na miñwe ya fumimbili ine ya khou tevhkana, na tshiimiswa tshi sa thelisiwa lwa mulayo nga thendelo ya PBO, tshiimiswa tshi fanela u ñinwalisela Muthelo w ndeme yo Engedzwaho (kana VAT) u rengisa na u badela VAT kha thundu dzo rengiswaho zwi tshi ya nga SARS.

Muthelo wa Ndeme yo Engedzwaho wa Mutsila

Muñe wa bindu o diimisaho u fanela u ñinwalisela VAT arali mbuelo yo ñanganedzwaho kha u rengisa mishumo ya vhutsila i tshi fhila R1 miljioni kha miñwedzi miñwe na miñwe ya 12 i tevhekanaho. Muñe wa bindu a nga ñinwalisela sa murengisi wa VAT arali mushumo wa vhutsila wo rengiswaho kha tshifhinga tsha miñwedzi ya 12 u tshi fhira R50 000.

Muthelo kha Mishumo na u Endedza ha Dzitshakhathakha

Mbadelo kana mbuelo dzo ñanganedzwaho nga mushumeli wa zwa vhutsila o badelaho muthelo kha ña Afrika Tshipembe ane a wana mbuelo u bva kha vhupo kana mishumo wa dzitshakhathakha, u ño tea u badela muthelo, na u nga fanela u vha na dziñwe ñhuso kha mushumo wo bveledzwaho.

Vhashumeli vha zwa vhutsila kha ña Afrika Tshipembe vha nga ño ña u dzhiela nzhele zwine VAT ya vhangana zwone musi vha tshi khou rengisa mishumo yavho ya vhutsila kana u badelisa mbadelo dza u ñana mishumo yavho.

Vhashumeli vha zwa vhutsila vhane vha sa vhe vhadzulapo vha fanela u badela muthelo kha ña Afrika Tshipembe kha mbuelo dziñwe na dziñwe dzo ñanganedzwaho kha ña Afrika Tshipembe. Izwi zwi shuma hune vhashumeli vha zwa vhutsila vha si vhadzulapo u bveledza mushumo wa zwa vhutsila kha ña Afrika Tshipembe, na u rengisa mishumo iyo ya mishumo ya vhutsila kana u ñana u itela mbadelo.

Zwine Muthelo wa Amba kha u Dzihenelela ha Vhadzulapo

Vhadzulapo vha fanela u ñivha zwine muthelo wa amba nga ha vhadzulapo havho, zwi tshi katela zwine zwa nga ñhañhuvhiwa sa mbuelo. Arali vhadzulapo ha ñetshedzwa nga tshiimiswa tshi si mudzulapo, hu nga vha na masiandaitwa a muthelo kha vhashumeli vha zwa vhutsila vhane vha vha vhadzulapo, sa vhadzulapo vhane vha thelisiwa kha mbuelo ya ñifhasi nga vphuphara. Vhashumeli vha zwa vhutsila vha ñe dzhiela nzhele milayo ya vhadzulapo vha tshi khou ñana u itela u ñivha uri zwine zwa amba kha muthelo wa ña Afrika Tshipembe ndi zwiñhio.

Hune ha ñetshedzwa vhadzulapo ha u ñana mushumeli wa zwa vhutsila nga tshiimiswa tsha ña Afrika Tshipembe, muñani a si mudzulapo a nga fanela u badela mbuelo dzo ñanganedzwaho kha tshiimiswa tsha

Ja Afrika Tshipembe, sa izwi muṭani a si mudzulapo a tshi theliswa zwo dītika nga nga mbuelo yo dītikaho nga tshiko.

Muthelo kha Mbuelo dza Thendelo ya Mushumo wa Nnyi na Nnyi

Arali thendelano ya mutsila kana mushumeli wa zwa vhutsila i tshi katela mbuelo kha mushumo wa vhutsila wo netshedzwaho thendelo yawo, mushumeli wa zwa vhutsila u ḑo dzhenisa mbuelo idzi kha u humisa muthelo wa mbuelo wavho.

Muthelo kha Masheleni a Pfufho

Masheleni a pfufho kana pfufho dzo winiwaho nga mushumeli wa zwa vhutsila zwi nga tevhedza maitete a muthelo zwi tshi bva kha zwitevhelaho:

- Tshivhumbeo tsha pfufho;
- Milayo ya u dzhenelela kha muṭaṭisano;
- Arali muṭaṭisano wo vha u wapo kana wa dzitshakhatshakha.

Mbuelo dza muṭaṭisano dzo ṭanganedzwaho nga mushumeli wa zwa vhutsila dzi nga dzheniswa kha mbuelo i thelswaho ya mushumeli wa zwa vhutsila.

Tsivhudzo nga ha muthelo i fanela u ṭoḑwa nga tshifhinga tshine mbuelo dziṅwe na dziṅwe dza ṭanganedzwa nga u wina miṭaṭisano.

Muthelo kha Gaḷari dza Mbambadzo na Vhashumeli vha zwa vhutsila vhane vha vha Imelela

Kha nyimele nnzhi, vhashumeli vha zwa vhutsila vha thelswaho kha Ja Afrika Tshipembe vha na vhuḑifhinduleli ha u netshedza muthelo wa mbuelo wavho. Arali milayo ya thendelano vhukati ha gaḷari na mushumeli wa zwa vhutsila u tshi sumbedza vhushaka ha mutholi/mutholiwa kha ndivho dza muthelo, gaḷari i nga kombetshedzea u ṭusa kana u fara Muthelo Nga Muholo (kana PAYE) kha mbuelo dzo badelwaho kana mbuelo dzi badelelaho. Gaḷari ine ya dzhiiwa sa mutholi i ṭoḑea uri i ḑinwalise na SARS u itela PAYE na/kana Mbadelo da Mveledziso ya Vhukoni (kana SDL), i ḑo ṭoḑea uri i ḑinwalise kha mbadelo dza UIF kha SARS. Izwi zwi ḑo bvelela hune gaḷari ya vha na ndaulo khulwane kha mushumeli wa zwa vhutsila na maitete a u bveledza.

Hune gaḷari dza Afrika Tshipembe dza dzhena kha koṅṭiraka u itela u imelela mushumeli wa zwa vhutsila ane a sa vhe mudzulapo, uyo a si mudzulapo u fanela u thelswa kha mbuelo dzine dza bva kha tshiko tsha Ja Afrika Tshipembe, sa izwi muṭani a si mudzulapo a tshi theliswa zwo dītika nga tshiko tsha mbuelo.

Zwoṭhe gaḷari na vhashumeli vha zwa vhutsila vha fanela u ḑigudisa nga ha zwine sisiṭeme ya muthelo ya amba kha mabindu avho, na u khwinisa tshifhinga tshoṭhe ndivho yavho. Maitete a vhukuma a muthelo a a ombedelwa kha vhoṭhe vhashumeli vha zwa vhutsila na dzigaḷari.

U ḑinwalisa sa murengisi wa VAT zwi a kombetshedzwa arali vhaḑisedzi vha thelswaho vho ita (vha tshi ḑo ita) masheleni a firaho R1 miḷioni kha miṅwedzi ya 12 i tshi khou tevhekana. Muthu ane a nga ḑinwalisela VAT arali ndisedzo yawe ine ya vha na muthelo kha miṅwedzi ya 12 ine ya khou tevhekana i tshi fhira R50 000.

5. 2. 3. U SHUMISA MUSHUMO VHATSILA KANA VHASHUMELI VHA ZWA VHUTSILA KHA U ALUSA TSHIKWAMA

A hu na mushumeli wa zwa vhutsila ane a khou lavhelelwa u lambedza nga mishumo ya zwa vhutsila kha tshiimiswa tshinwe na tshinwe u itela ndivho ya u alusa tshikwama.

A hu na tshiimiswa tshine tsha fanela u lavhelela u alusa tshikwama nga kha thikhedzo ya masheleni a sa athu u badelwaho nga mushumo wa mushumeli wa zwa vhutsila.

Kontiraka dzo tou riwalwaho dzi fanela u shumiswa na u katela milayo yothe yo ambedzanwaho nga hayo vhukati ha vhashumeli vha zwa vhutsila na vhupo kana mushumo.

Arali mushumeli wa zwa vhutsila a nga nanga u lambedza mushumo wa vhutsila sa tshipiḁa tsha u dzhenelela kha tshitshavha, vha fanela u divha nga ha ndaulo dza SARS maelana na ndambedzo dza mphakulile.

Sa izwi mushumo wa vhutsila wo lambedzwaho u tshi nga vha u si wa mbuelo ya masheleni ya mushumeli wa zwa vhutsila, a nga tsivhudzwa u tou lambedza nga masheleni.

Ndiliso i badelwaho kha vhashumeli vha zwa vhutsila kha thengiso ya mishumo yavho kha u alusa tshikwama i fanela u sumbedzwa ndila nga zwilinganyo zwa ndowetshumo na dziḁwe thengiso dza u bindudza dza mushumo wa zwa vhutsila. Zwi khou themedelwa uri mushumeli wa zwa vhutsila a sale na tshipiḁa tsha muthengo wa thengiso, tshine tsha do ranga u ambedzanwa nga hatsho na u tendelanwa nga u tou nwala.

Khomishini dziḁwe na dziḁwe dzi badelwaho kha galari dza mbambadzo kha thengiso ya mushumo wa mushumeli wa zwa vhutsila u itela u alusa tshikwama dzi fanela u ranga ha itwa nyambedzano nga hadzo vhukati ha mushumeli wa zwa vhutsila na galari.

Kha nyimele nnzhi, mushumo wa zwa vhutsila u fanela u sa renngiswa u itela u alusa tshikwama nga mutengo wa fhasi ha ndeme ya maragani. Zwo doweleaho ndi zwa uri, mushumeli wa zwa vhutsila u do vhea mutengo wawe wa tshidzumbe (gumothukhu) hune mushumeli wa zwa vhutsila nga vha na pfanelo dza u rengisa kana u sa rengisa mushumo uyo. Mushumeli wa zwa vhutsila u fanela shumisa ndivho yawe kha u vhea mutengo wa tshidzumbe kha mushumo une wa khou rengiselwa u alusa tshikwama. Nahone u fanela u dzhiela nzhele mbuelo dzine a nga dzi wana kha u rengisa mushumo nga mutengo wa fhasi maragani kha mushumo wa u alusa tshikwama.

Mushumeli wa zwa vhutsila u fanela u themendela uri mushumo ndi wavhukuma arali zwo sumbedzwa uri zwi fanela u itwa ngauralo. Ndi vhudifhinduleli ha mudzudzanyi u vhona u ita ndindakhombo ya mushumo nga mutengo wa ndeme yawo kha maraga sa zwo sumbedzishwaho nga mushumeli wa zwa vhutsila.

Mudzudzanyi u fanela u dzhia vhudifhinduleli ha u tsireledza pfanelo dza vhuḁe ha marwalo dza mushumeli wa zwa vhutsila kha mushumo yothe yo netshedzwaho, na u divhadza vharengi vhothe kha thendelano ya thengiso uri u renga mushumo a zwi tshimbili na pfanelo dza vhuḁe ha marwalo.

Mudzudzani u fanela u humisela mishumo yothe ya vhutsila i songo rengwaho na u netshedza zwothe zwe

a t̄anganedza kha mushumeli wa zwa vhutsila. Mushumo u songo rengiswaho u fanela u humiswa wo putelwa nga n̄dila i fanaho na iyo ye wa ḁa u ngayo.

Mudzudzanyi u fanela u dzhia mbadelo dzoṭhe dzi elanaho na mushumo, zwi tshi katela ndindakhombo, u kungedzela, na mbetshelo dza zwitatamennde zwa masheleni na zwidodombedzwa zwo anḁadzwaho.

Mishumo i fanela u t̄olwa musi i tshi tou swika u itela u vhona tshinyalelo. Muvhigo wa tshiimo wo tou n̄walwaho u fanela u vhulungwa.

Mushumeli wa zwa vhutsila u fanela u ḁivhadzwa nga u t̄avhanya arali mushumo wo t̄anganedzwaho wo tshinyadzwa. Arali mushumo wo tou rumelwaho u tshi khou t̄anganedzwa u kha khonthina yo tshinyadzwaho, zwithu izwo zwo tshinyandzwaho zwi fanela u humiselwa murahu, u ranga zwa badelwa, kha mushumeli wa zwa vhutsila, zwo lindela mbilo kha vha ndindakhombo, kana mudzudzanyi a nga, hu na thendelo ya mushumeli wa zwa vhutsila, u pakulula khontheina yo tshinyadzwaho hu na u pfesesa uri a hu na mbilo dza u tshinyadzwa dzine dza ḁo vhilwa kha mudzudzanyi.

Mudzudzanyi u na vhuḁifhinduleli ha u t̄hogomela mushumo wa vhutsila uri u dzule u kha tshiimo tshe wa swika ngatsho.

6 KHUNGEDZELO, MBAMBADZO NA NYANĎADZAMAFHUNGO YA VHUTSILA

Tshipiᑭa itshi tsho khethekanywa nga masia mavhili. Sia ᑭa u thoma ᑭi amba nga khungedzelo na mbambadzo ya mishumo, vhupo, vhashumeli vha zwa vhutsila na mishumo ya vhutsila. Tsumbanᑭila dzi sumbedza vhushaka, thendelano na masia a mishumo ya khungedzelo ine ya fanela u dzhielwa nzhele musi vha tshi khou dzhena kha zwa khungedzelo ya vhupo na mishumo. Tshipiᑭa tsha vhuvhili tshi ᑭea mvulatswinga nga ha maitete a khwine a nyanᑭadzamafhungo ya zwa vhutsila, hu tshi khou dzhielwa nzhele maitete a khwine ane a vha hone kha nyanᑭadzamafhungo nga u angaredza, na zwiteᑭwa zwa ndeme zwo engedzwaho u itela uri zwi dzhielwe nzhele musi hu tshi ᑭwaliwa na u vhunga nga ha vhutsila ha zwa u tou vhona.

6.1 KHUNGEDZELO YA MUSHUMO NA VHUPO

6.1.1 KHUNGEDZELO YA VHUPO NA MISHUMO NGA U ANGAREDZA

Mishumo kana vhupo zwi fanela u vha na mbekanyamaitele dza u langa mishumo ya khungedzelo, zwi tshi katela khungedzelo dza kha inthanethe/dza khandiso sa tsumbo (postkhadi), na u bveledzwa ha mafhungo kha inthanethe (sa tsumbo u sumbedza uri ndi nnyi a re na vhuᑭifhinduleli ha u dzhenisa mushumo kha Facebook).

Hu sa athu u vha na ᑭano, mushumo kana vhupo na vhashumeli vha zwa vhutsila vha fanela u tendelana na ᑭᑭila ya kushumele, tshikhala na tshivhumbeo tsha mushumo wa khungedzelo une wa khou tea u itwa nga mbadelo dza mushumo kana vhupo., na u fanela u dzhia tsheo ya u tendela tshikhala tsha u dzhenelela ha vhashumeli vha zwa vhutsila kha mushumo wa khungedzelo.

Tsheo i fanela u itwa nga u tou ᑭwala nga ha zwifanyiso na u nga phaᑭaladzwa kha nyanᑭadzamafhungo (kha vha sedze tshipiᑭa 6 nga ha mafhungo a pfanelo dza vhuᑭe ha maᑭwalo kha zwifanyiso zwa nyanᑭadzamafhungo), na milayo ine mishumo ya ᑭo ᑭivhiwa khathihi na zwi re ngomu kha ᑭᑭᑭwalo ᑭᑭe ᑭa ᑭo phaᑭaladzwa. Vhashumeli vha zwa vhutsila vha fanela u vhona uri zwifanyiso zwo nangiwo zwa muᑭwe muthu zwi fanela u sainelwa na u tendelanwa nga hazwo.).

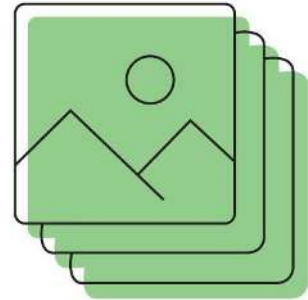
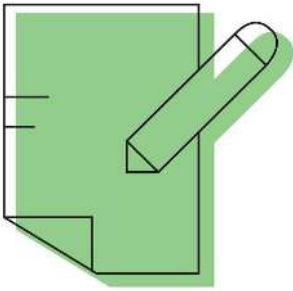
Arali mushumo kana vhupo zwi tshi ita thambo, mushumeli wa zwa vhutsila u fanela u ᑭetshedzwa tshikhala tsha u tendela dizaini. Arali hu tshi khou ᑭoᑭea thambo yo fhambanaho ya dizaini yo ᑭoweleaho ya mushumo kana vhupo i tshi khou humbelwa nga mushumeli wa zwa mulayo, mbadelo dziᑭwe na dziᑭwe dzo engedzwaho dzi fanela u badelwa nga mushumeli wa zwa vhutsila.

Vhashumeli vha zwa vhutsila vha fanela u ᑭanganedza nomboro yo tiwaho ya khophi dza ndivhuwo dza khataᑭogo ya ᑭano kana zwiᑭwe zwishumiswa zwo anᑭadzwaho (sa tsumbo, 2% u swika kha 5%ᑭa khandiso ine ya vha ya ᑭᑭᑭwalo ᑭa muthu muthihi, kana khophi nthihi kana mbili dza thikhedzo kha ᑭano ᑭa tshigwada tshihulwane).

Mafheloni a mushumo hune mutsila a nga vhudziswa nga nyanᑭadzamafhungo, u fana na ᑭano ᑭa muthu muthihi, vhupo kana mushumo zwi ᑭo fanela u ᑭetshedza mushumeli wa zwa vhutsila phakheidzi ya

nyanğadzamafungo ine ya vha na khophi dza khungedzelo, thambo, mafungo kha nyanğadzamafungo, tzedzuluso na zwiñwe zwishumiswa zwi elanaho na khungedzelo ya țano..

Vhashumeli vha zwa vhutsila vha fanela u badelwa mbadelo dza muñwali kha mañwalo mañwe na mañwe e vha a bveledza u itela nyanğadzo (nga nțha ha zwiitatamennde zwa vhulanguli) vhashumeli vha zwa vhutsila kanzhisa vha fanela u vha na phimo nga ipfi. Masheleni a phimo nga ipfi na vhulapfu ha ĵinwalo zwi fanela u tendelanwa khazwo nga u tou nwala. Phimo i fanela u katela phimo nga awara kha dziñwe thoğisio kana tshifhinga tsho fhelaho hu tshi khou vhudziswa vhatu.

6.1.2 KHUNGEDZO YA U TANA KHA GAJARI YO DALAHO

Hune mutsila a vha na gajari yo dalaho, gajari i na vhudifhinduleli ha zwitevhelaho:

- U bveledza na u phadaladza thambo,
- U tangedza
- U ita maṭano a khungedzelo;
- U londota kharikhujamu vithae ya mushumeli wa zwa vhutsila ane a khou imelelwa;
- U vhona uri zwishumiswa zwa khungedzelo zwa zwino zwi khou londotwa kha mushumeli wa zwa vhutsila muṅwe na muṅwe o imelelwaho;
- U londota vhupo ha u vhulunga mishumo ya zwa vhutsila.

Magumoni a ṭano, gajari i fanela u netshedza mushumeli wa zwa vhutsila phakheidzhi ya nyanḍadzamafhungo ine ya vha na khophi dza khungedzelo, thambo, mafhungo a nyanḍadzamafhungo, tzedzuluso na zwiṅwe zwishumiswa zwo fanelaho maelana na khungedzelo ya ṭano.

6.2 NYANḌADZAMAFHUNGO YA VHUTSILA

6.2.1 NYANḌADZAMAFHUNGO NGA U ANGAREDZA

Vhadzudzanyi na vhashumeli vha zwa vhutsila vha nyanḍadzamafhungo ya inthanethe na yo tou gandiswaho vha fanela u tevhedzela Khoudu ya Maitelendavhelelwa na Vhudifari ya Khandiso ya Afrika Tshipembe na Nyanḍadzamafhungo ya Inthanethe, i shumiswaho nga Khoro ya Mafhungo ya Afrika Tshipembe. Khoudu i nga wanala kha inthanethe kha Jiinki i tevhelaho: presscouncil.org.za

Khoudu i a sedzuluswa ṅwaha muṅwe na muṅwe nga Khoro ya Mafhungo ya Afrika Tshipembe na uri vhudifhinduleli vhu kha vhaandadzi vha nyanḍadzamafhungo ya vhutsila u dzula vha tshi divha nga kha khwiniso dzine dza elana na ithnanethe khathihi na zwi ṅwalwaho nga mushumisi.

Mushumeli wa zwa vhutsila u fanela u badelwa mbadelo dza muṅwali kha maṅwalo maṅwe na maṅwe o ṅwalelwaho nyanḍadzao (nga nḍa ha zwitatamennde zwa mutsila na mulanguli). Vhashumeli vha zwa vhutsila kanzhisa vha fanela u vha na phimo nga ipfi. Masheleni a phimo nga ipfi na vhulapfu ha ḵinwalo zwi fanela u tendelanwa khazwo nga u tou ṅwala. Phimo i fanela u katela phimo nga awara kha dziṅwe thodisio kana tshifhinga tsho fhelaho hu tshi khou vhudziswa vhatu.

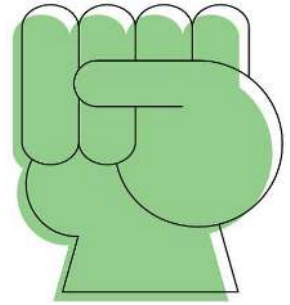
U itwa huṅwe na huṅwe ha mushumo wa vhutsila ha zwa u tou vhona (u fana na zwifanyiso) zwo anḍadzawo kha nyanḍadzamafhungo ya vhutsila zwi fanela u sumbedzwa zwi zwa mutsila, kha muṅwali wa maṅwalo a vhutsila na dziṅwe nyimele dza vhupo, vhalambedzi na zwiṅwe zwiimiswa. Vhudifinduleli vhu kha mushumeli wa zwa vhutsila ane a khou bveledza nyanḍadzamafhungo (muṅwali kana ramafhungo) u vhona uri maṅwalo a u tou vhona a khou sumbedzwa uri ndi a nnyi nga ṅḵila yavhukuma.

6.2.2 NYANḌADZAMAFHUNGO YA MATSHILISANO 'SOCIAL MEDIA'

Mishumo yothe na u bveledzwahafhu ha mishumo (zwifanyiso, nyolo, mibvumo) zwi shumiswaho kha nyanḡadzamafhungo ya matshilisano zwi tevhedzela pfanelo dza vhuṅe ha maṅwalo na u fanela u shumiswa zwi tshi tevhedza mulayo wa pfanelo dza vhuṅe ha maṅwalo (kha vha sedze Tshipiḡa 7). Mushumo wa mushumeli wa zwa vhutsila kana u bveledzwa hafhu ha mishumo a zwo ngo fanela u shumiswa hu si na thendelo nga mushumeli wa zwa vhutsila, mishumo kana vhupo nga nḡa ha musi pfanelo dza tshumiso ya mishumo yo andadzwa, nahone kha mikano ya tshumiso ya idzo pfanelo. Vhupo ha nyanḡadzamafhungo a ho ngo fanela u anḡadzahafhu, u kanḡisa kana u ṡana mishumo kana mishumo yo bveledzwaho hafhu ine yo no anḡzwa kha nyanḡadzamafhungo ya matshilisano nga muṅwali kana muṅwe mushumisi, hu si na thendelo.

Vhupo ha nyanḡadzamafhungo ya matshilisano vhu na tshumiso ya mishumo i sa ṡoḡi thendelo kana u bveledzahafhu musi muṅwali o no dzhenisa mishumo kha nyandadzamafhungo iyo. Nyanḡadzamafhungo ya matshilisano a i na pfanelo dza vhuṅe na u fanela u sa rengisa mishumo kana mishumo wo bveledzwahohafhu.

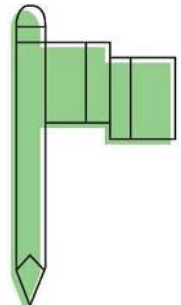

7. PFANELO DZA MUSHUMELI WA ZWA VHUTSILA (MUÑWALI)

Tshipiḽa itshi tshi dodombedza pfanelo dza mutsila na vhañwe vhashumeli vha zwa vhutsila, hune kanzhisa dza vha na milayo, kha mañwalo a fanaho na Ndayotewa/Mulayotibe wa Pfanelo na Mulayotibe wo Khwiniswaho wa Pfanelo dza Vhuḽe ha Mañwalo kha ḽa Afrika Tshipembe. Kha Tshipiḽa 7.1 na 7.2, hu shumiswa fhungo ḽo khetheaho: mushumeli wa zwa vhutsila (muñwali). Izwi ndi nga uri kha mulayo wa Pfanelo dza Mikhwa na Ndaka ya Muhumbulo, ipfi ḽa mulayo ḽo shumiswaho ndi 'muñwali'. Ro shumisa maipfi oḽhe u ya nga mutheo wa mulayo na u vhea khagala kha u vhala maelana na ḽiñwalo loḽhe. Zwa ndeme kha itshi tshipiḽa, Pfanelo dza u Rengiswa Hafhu dza Mutsila dzo vha dzi sa athu u vha mulayoni nga tshifhinga tsha u anḽadzwa, fhedzi i tshe phalamenndeni uri i dzeulwe. Sia ḽi ḽa ndeme ḽi ḽo ḽoḽa u sedzuluswa tshifhinga tshidaho. Zwo katelwa afha uri zwi ḽivhee, u itela uri vhashumeli vha zwa vhutsila vha ḽivhe nga ha mvelaphanḽa ya Pfanelo dza u Rengiswa Hafhu dza Mutsila uri dzi vhe mulayo.

7.1 PFANELO DZA MIKHWWA

Pfanelo dza mikhwa dzi thusa vhashumeli vha zwa vhutsila (vhañwali) u vha tsiredza kha tshirunzi tsha u vhonwa ha mishumo yavho. .

Pfanelo dza mikhwa dzi na pfanelo mbili dza u sumbedzelwa (vhuḽe ha mañwalo) na tshirunzi (pfanelo dza u hana kha u shandukiswa huñwe na hunwe hu songo tendelwaho, u fhungudza kana u shandukisa mishumo).

Arali mishumo wo shandukiswa, u tshinyadzwa kana u dzudzanyululwa, mushumeli wa zwa vhutsila (muñwali) u na pfanelo dza u bvisa dzina ḽawe kha mishumo wa vhutsila, na u kona u hwelela u thithiswa ha pfanelo dza mikhwa.

Mishumo kana vhupo hu fanela u sumbedza zwavhuḽi mushumeli wa zwa vhutsila (muñwali) wa

mushumo wa vhutsila, nahone a vho ngo fanela u shandukisa kana u tshinyadza nga nḡila inwe na inwe tshirunzi tsha mushumo wa vhutsila, kana u tendela muthu muḡwe u ita ngauralo mushumo wa vhutsila u tshe kha ndondolo ya vhupo kana mushumo wonoyo..

Hune vhalambedzi vha khou dzhenelela kha mushumo, mushumo kana vhupo zwi fanela u ḡivhadza vhashumeli vha zwa vhutsila nga ha vhalambedzi vhane vha khou dzhenelela na tshivhumbeo tsha dzangalelo ḡa mabidnu hu sa athu u ḡoḡwa khwaḡhisedzo ya u dzhenelela. Kana, vhashumeli vha zwa vhutsila vha fanela u ḡivha nga ha nyambedzano dza u thoma na nyambedzano dza koḡtiraka dza vhalambedzi vhane a vha ḡoḡi u shuma navho.

7.2 PFANELO DZA VHUḡE HA MAḡWALO NA IP

Pfanelo dza vhuḡe ha maḡwalo kha ḡa Afrika Tshipembe dzi khwaḡhiswa na u langulwa nga mulayo nga fhasi ha Mulayo wa Pfanelo dza vhuḡe ha maḡwalo wa 1978.

Pfanelo dza vhuḡe ha maḡwalo dzi dzula dzi hone na u vha pfanelo dzo khetheaho dza vhashumeli vha zwa vhutsila (muḡwali) vha mushumo wa vhutsila u vha vhaḡe na u langula tshumiso (sa tsumbo u bveledzahafhu) mushumo lwa tshifhinga tshipufhi.

Hu na dziḡwe ḡoḡea dza ndeme (sa tsumbo u vha zwavhukuma). Zwa ndeme ndi zwa uri, pfanelo dza vhuḡe ha maḡwalo dzi shuma kha mihumbulo na kuvhekanyele kwa mihumbulo nga nḡa ha musi zwo itwa nga tshivhumbeo tshavhukuma na zwishumiswa zwa vhusiki.

7.2.1 MUTHEO WA MIKHWANA NA ZWILINGANYO ZWA PFANELO DZA VHUḡE HA MAḡWALO

Vhuḡe ha pfanelo dza vhuḡe ha maḡwalo vhu dzula vhu hone nahone a vhu tei u tou nwaliswa. Pfanelo dza vhuḡe ha maḡwalo ndi ndaka nahone vhu nga rengiswa, u ḡetshedzwa kana u ḡetshedzwa ḡaisentsi ya tshumiso nga vhaḡwe vhathu. Pfanelo dza vhuḡe ha maḡwalo dza mushumeli zwa zwa vhutsila dzi nga langulwa nga mushumeli wa zwa vhutsila (muḡwali) kana kha tshigwada tshi re na pfanelo dza vhuḡe ha maḡwalo tshine muḡsumeli wa zwa vhutsila (muḡwali) a dzula na pfanelo dza u shumisa pfanelo dzawe dza vhuḡe ha maḡwalo nahoe maḡwe mazhendedzi a tshi khou langula pfanelo dza vhuḡe ha maḡwalo.

Vhuḡe ha pfanelo dza maḡwalo u ḡea muḡe wa pfanelo dza maḡwalo pfanelo u thivhela u kopa hu songo tendelwaho (zwine zwa vhidza u thivhelwa) kha mushumo wonoyo nga vhaḡwe vhathu. A hu na u thivhelwa nga nḡa ha musi u ha nga kopiwa, u thivhela zwi bvelela musi u bveledzwahafhu hu songo tendelwaho kana u aḡadza mushumo wonoyo, kana tshipiḡa tshi vhone tshawo, nga nḡila inwe na inwe. Kha dziḡwe nyimele (hune zwi re ngomu kha mushumo zwa vha zwa ndeme u fhira tshivhumbeo tshi vhone), u thivhela hu vha hone arali hu tshi dzudzanyululwa (tshivhumbeo tsho shandukiswaho) mushumo.

U thivhelwa kha pfanelo dza vhuḡe ha maḡwalo u ḡea muḡe wa pfanelo dza maḡwalo pfanelo u hwelela kotho u itela u wana ndaela ya u thivhela muthu a songo tendelwaho u khakhisa pfanelo dza vhuḡe ha

mañwalo, khathihi na tshinyanelelo.

Ndi vhutshinyi hune muthu a tuda, u rengisa, u phandaladza, u shumana na, kana u rengisa mushumo une wa divhea uri wo thivhelwa nga pfanelo dza vhuñe ha mañwalo.

Kha nyimele dzine pfanelo dza vhuñe ha mañwalo dzo fhiriselwa kha mushumeli wa zwa vhutsila, pfanelo dza mikhwa dza mushumeli wa zwa vhutsila kha mushumo dzi dzula dzi hone. Pfanelo dza mikhwa dzi dzhiwa kha pfanelo dza vhuñe ha mañwalo fhedzi tshifhinga tshadzo tshi fhelela fhedzi kha u dishumisana na mushumeli wa zwa vhutsila. Pfanelo dza vhuñe ha mañwalo dzi kha di sa rengiswa kana u newa laisentsi yadzo, naho mushumeli wa zwa vhutsila a tshi nga nanga u shumisa pfanelo idzi.

Pfanelo dza vhuñe ha mañwalo dzo fhelelaho dzi nga fhiriselwa fhedzi nga linwalo lo tou nwalwaho line la vhidzwa thendelo, ine ya fanela u sainiwa nga muthu ane a khou fhirisela pfanelo dza vhuñe ha mañwalo. Nga linwalo ilo lo tou nwalwaho, mushumeli wa zwa vhutsila a nga sainela pfanelo dza vhuñe ha mañwalo, kana u humisela murahu, arali mushumo wo tendelwaho kana mushumo u tshi khou itwa nga tshifhinga tsha u tholwa, mushumeli wa zwa vhutsila a nga dzula na pfanelo dza vhuñe ha mañwalo.

U netshedza pfanelo dza vhuñe ha mañwalo hu fanela u vha nga u tou nwala, u itela u vhona uri hu na rekhodo dzo fanelaho dza milayo na mikano ya laisentsi. Muthu ane a vha na laisentsi ya pfanelo dza vhuñe ha mañwalo u na pfanelo dza u shumisa tshifanyiso nga ndila yo sumbedzwaho kha thendelano.

Thendelano i fanela u sumbedza zwi tevhelaho:

- Zwo khetheaho kana zwi songo khetheaho (sa mulayo nga u angaredza, vhashumeli vha zwa vhutsila vha fanela u tendelana kha laisentsi ya pfanelo dza vhuñe ha mañwalo zwo ditika nga u khethea hazwo, nahone arali vha ita ngauralo, laisentsi i fanela u vha yo tou nwaliwa na u sainiwa nga mirado yothu);
- Zwifanyiso zwi do shumiswa zwifhio;
- Hu do bveledzwa hafhu zwifanyiso zwingana;
- Hu do bveledzwa hafhu zwingana;
- Vhupo vhune zwa do phadaladzwa khaho;
- Muñe wa pfanelo dza vhuñe ha mañwalo u do vhuelwa nga masheleni mangafhani (royalthisi);
- Laisentsi i do guma lini.

Nga fhasi ha mulayo wa la Afrika Tshipembe, pfanelo dza vhuñe ha mañwalo kha mushumo wa vhutsila dzi fhela na tshifhinga tsha mushumeli wa zwa vhutsila na u guma mafheloni a nwaha wa vhu 50 nga murahu ha u lovha ha mushumeli wa zwa vhutsila. Nga murahu ha musi pfanelo dza vhuñe ha mañwalo dzo guma, mushumo u wela nga fhasi ha muvhuso nahone u nga bveledzwa hafhu hu si na zwithithisi.

Arali mushumeli wa zwa vhutsila o tendelwa u pennda kana u ola tshifanyiso kana a tou kandisa mushumo

nahone hu na thendelano ya u badelela, zwenezwo muṅe wa pfanelo dza maṅwalo wa u thoma ndi muthu o ṅeaho thendelo ya mushumo. Arali mushumeli wa zwa vhustila a ita mushumo nga tshifhinga tsha u tholwa hawe, (u sika mushumo wa vhustila), muṅe wa pfanelo dza vhuṅe ha maṅwalo wa u thoma ndi mutholi, nahone milayo yo khetheaho i ḍo shuma arali mutholi a muṅe wa gurannḍa kana magazini. Nzudzanyo idzi dzoṅhe dzi nga shandukiswa nga koṅṅiraka.

Musi mushumo wa vhustila u tshi rengiswa, mushumeli wa zwa vhustila u sala na pfanelo dza vhuṅe ha maṅwalo, naho o no rengisa.

Pfanelo dzo khetheaho dzi ṅetshedzwaho nga pfanelo dza vhuṅe ha maṅwalo dzi konisa muṅe wa pfanelo dza maṅwalo u ita nyambedzano dza mbadelo (royalthisi) dza tshumiso ya mushumo wawe sa mukano wa u ṅetshedza thendelo.

Pfanelo dza vhuṅe ha maṅwalo dzi hwesa kha zwigwada kana vha tshumisano vhane vha ḍivhiwa lwa tshiofisi nga zwiimiswa zwa mulayo. Kha nyimele ya u sumbedzaisa pfanelo dza vhuṅe ha maṅwalo nga zwigwada, zwi khou themendelwa uri zwigwada zwi dzudzanye thendelano yo tou ṅwalwaho ya tshiofisi vhukati ha miraḍo, khathihi na mushumo na vhupo ha nḍa arali zwi zwa ndeme, uri:

- U ṅalutshedza zwigwada nga u sumbedza uri ndi nnyi ane a vhumba tshipiḍa tsha tshigwada;
- U sumbedza uri miraḍo yoṅhe yo sumbedzwaho i na pfanelo dza vhuṅe ha maṅwalo kha mushumo wo bvedzwaho nga fhasi ha tshigwada;
- U ṅalutshedza uri zwigwada zwi tama hani u bulwa nga hazwo kha zwithu khungedzelo na zwiṅwe zwithu vho (sa tsumbo mutevhe wa vhathu kana dzina ḷa tshigwada)

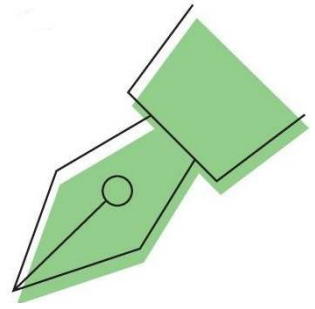
7.2.2 MIKHWA NA ZWILINGANYO ZWI SHUMAHO FHEDZI KHA PFANELO DZA VHUṄE HA MAṄWALO KHA VHUSTILA HA ZWA U TOU VHONA

U itela zwidodombedzwa zwi elanaho na khethekanyo dzi re afho fhasi, vha humbelwa u sedza kha zwipiḍa zwo fanelaho:

- Miṅṅatṅisano na Mpho/Pfufho: Tshipiḍa 3.7.
- Gaḷari dza Mbambadzo: Tshipiḍa 4.
- Thengiso ya inthanethe kana Gaḷari dza kha inthanethe: Tshipiḍa 4.6

7.2.3 U TENDELWA: 'U RENGISA HU SA DZHII SIA'

Tshipiḍa 12 na 15 tsha Mulayo wa Pfanelo dza Vhuṅe ha Maṅwalo tshi sumbedza u tendelwa nga u angaredza, hune ha fhelela kha tshivhalo na tshikoupu fhedzi. 'U rengisa hu sa dzhii sia' hu tendela zwipiḍa zwipfufhi zwa zwishumiswa zwa pfanelo dza vhuṅe ha maṅwalo, nga fhasi ha dziṅwe nyimele, uri dzi tou ṅwala nga ipfi nga ipfi u itela ndivho dzi fanaho na u sasaladzwa, mafhungo, u vhiga, u gudisa, na ṅhoḍisio.

7.3 PFANELO DZA U RENGISWA HAFHU

7.3.1 ZWINE ZWA VHA

Pfanelo dza u rengisa hafhu, kana, (pfanelo dza u tevhelela'), ndi tshishumiswa tsha mulayo nga fhasi ha mulayo wa ndaka ya muhumbulo, ine ya konisa mushumeli wa zwa vhutsila u wana phesenthe ya mutengo wa thengiso musi mushumo wa vhustila u tshi rengiswa hafhu.

Mbuelo u bva kha pfanelo dza vhuṅe ha maṅwalo kanzhisa dzi bva kha nyimele ya mushumo wa vhusiki, une wa katela tshikalo tshihulwane tsha u bveledzahafhu, u fana na muzika na maṅwalo. Zwenezwo nga zwi tshi vhangwa ngauri ndeme ine ya vha kha mushumo wa zwa vhutsila ine ya vha 'u khethea hawo', vhatsila vha zwa u tou vhona a vha koni u tou wana mbuelo kha pfanelo dza vhuṅe ha maṅwalo. Pfanelo dza u rengisahafhu dzo itwa u itela u tandulula u sa lingana.

Mutheo wo fhiraho wa Pfanelo dza U Rngisa Hafhu ha Vhatsila ndi wa uri vhatsila vha fanela u vhuelwa thwii u bva kha nyaluwo ya maraga na u bveledza lupfumo zwine zwa bva kha mushumo wavho kha u rengiswa hafhu maragani. U itela u vhona uri vhatsila vho tsireledzea kha mushumo wavho une wa vha wa vhukuma une vha u bveledza, nauri matshilo a vhatsila a khou tikedzwa. Pfanelo dza u Rengisa Hafhu mishumo ya Vhatsila ndi dza ndeme.

7.3.2 TSHIIMO TSHA ZWINO TSHA U RENGISA HAFHU KHA LA AFRIKA TSHIPEMBE

Mulayo wa Pfanelo dza vhuṅe ha maṅwalo wa 1978, zwa zwino u khou sedzuluswa nga ṅḁila yo tanḁavhuwaho. Inwe ya khwiniso ndi u ḁivhadzwa ha Mulayo wa Pfanelo dza u Rengisa Hafhu dza Mutsila. Afrika Tshipembe zwa zwino a ḁi na mulayo u vhusaho na u langula u rengiswa hafhu ha mushumo wa vhutsila nga kha vhupo a akhusheni, dzigaḁari, vharengisi, vhakuvhanganyi na maṅwe mazhendedzi a zwa vhutsila. Mbetshele ya Pfanelo dza u Rengisa Hafhu dza Vhutsila kha khwiniso ya zwino i ḁo ita uri vhashumeli vha zwa vhutsila vha vhe na pfanelo dza u badelwa royalthisi ya mushumo wa vhutsila arali u tshi khou rengiswa hafhu nga kha ṅḁila dzire afho ṅḁha. Kha ḁiga ḁa zwino ḁa mvetamveto, royalthisi dza u rengisa hafhu dzi vhewa kha 5% ya mutengo wa u rengisa mushumo. Muhasho wa Mbambadzo na ṅḁowetshumo, une wa vha na vhuḁifhinduleli ha u ita mvetamveto ya Mulayotibe, u kha maitele a u thoma ṅḁila ya khwine ya u phaḁaladza na u kuvhanganya pesenthe ya royalthisi. Zwa zwino ṅḁila ya khwinesa ndi u thoma u kuvhanganya zwiṅshavha zwine zwa shumana na ṅḁowetshumo ya muzika. Mvetamveto ya zwino i dovha ya sumbedza uri tshiimo tsha pfanelo dza u rengisa hafhu tshi tshi fhela nga murahu ha miṅwaha ya 50 nga murahu ha lufu lwa mutsila.

Mulayotibe wo ḁivhadzwa kha Khabinethe nga Lambami 2016, nga murahu ha izwo wa iswa Phalamenndeni. Kha ḁiga ḁi Mulayotibe u ḁo dovha wa wanala u itela uri tshitshavha tshi ṅetshedze mihumbulo. Nga tshifhinga tsha u kanḁisa nga (ṅḁhangule 2016), Mulayotibe wo vha u sa athu u ṅetshedzwa kha phalamennde.

7.4 MBOFOLOWO YA U AMBA

7.4.1 Tsireledzo na Mikano

Ndayotewa ya Afrika Tshipembe ndi mulayo muhulwane wa Muvhuso na u dzhia vhuimo ha ṅḁha kha phasisa mulayo muṅwe na muṅwe. Mulayo muṅwe une wa hanedzana nayo a u shumi. Tshipiḁa 16(1) tsha Ndayotewa tshi sumbedza pfanelo dza Mbofholowo ya u amba sa pfanelo ya ndeme, ine ya katela:

- Pfanelo ya zwa mafhungo na dziṅwe nyanḁadzamafhungo;
- Pfanelo dza u wana na u fhisela mafhungo kana mihumbulo kha vhaṅwe;
- Pfanelo dza vhusiki ha vhutsila;
- Pfanelo dza akademi na pfanelo dza ṅḁoḁisio ya zwa saints.

Pfanelo ya Mbofholowo ya u amba i ṅḁḁa u shumiswa nga vhuḁifhinduleli nga vhashumeli vha zwa vhutsila vhoṅḁe, u itela u sa thivhela dziṅwe pfanelo. Tshipiḁa 16(2) tsha Ndayotewa ya ḁa Afrika Tshipembe i sumbedza uri Pfanelo dza u Amba dzi nga swike kha mihumbulo ine ya vha ya u ṅḁṅḁwedza zwitevhelaho:

- U luka nndwa;
- U vhangana dzikhakhathi;
- U ṅḁṅḁwedza vengo zwo ḁitika nga lushaka, mbeu kana vhurerele, na u ṅḁṅḁwedza u huvhadza.

Tshoḁea ya u vhea mikano kha dziḁwe pfanelo ndi nga mulandu wa u shumiswa hu sin a ndavha ha pfanelo dzine dza thivhela pfanelo dza vhaḁwe vhathu zwine zwa vha zwi thithisaho na u vhaisa.

7.4.2 MIKHWA YA MVELELE NA ZWI SONGO TENDELWAHO

U ḁivha nga ha mvelele zwi thoma kha u pfesesa uri hu na phambano vhukati ha mvelele nauri ndeme i fanela u vhewa zwi tshi ya kha u fhambana uhu. U vhea ndeme kha u fhambana zwi amba u ḁhonifha mikhwa ya mvelele ine ya nga vha i hone kana i tshi baḁekanywa na ya mvelele yavho. Kha vhutsila ha zwa u tou vhona, ndi zwa ndeme u dzhiela nzhele ya u anḁadza tshitshavhani zwiteḁwa zwa mvelele nga maanḁa, na u dzhiela nzhele thaidzo ya ḁivhazwakale ya u ḁana uho kha ḁa Afrika Tshipembe na maitete a vhukoloni nga u angaredza. Zwine vha vhona zwo fanela kha milayo/zwizwavhuḁi zwi baḁekanywaho na mvelele ine ya sa vhe yavho zwi nga vha na thaidzo na u vha na mbudziso kha maitete musi zwi tshi shumiswa kha mbuelo ya mbambadzo. Vhashumeli vha zwa vhutsila vha fanela u ḁivha na u tata u sumbedza zwine zwo iledzwaho sa ḁhoho na zwine mushumo wa zwa vhutsila wa amba zwone. Izwi zwi shuma kha tsheo dza kuhumbulele kwa mvelele kha mushumo, na vhashumeli vha zwa vhutsila vha tshi fanela u ḁivha nga ha u wana nḁila dza u sedzulusa zwiimiswa na sisiteme vha sa khou vusuldza hafhu sisiteme idzo nga khole.

7.4.3 U SHUMANA NA TSATSALADZO (DZIGALARI NA MIṬAṬISANO)

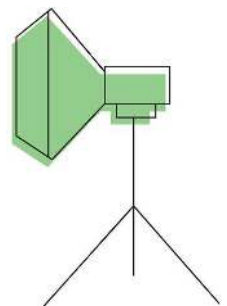
Gaḷari dza mbambadzo, zwiimiswa, mishumo na vhupo zwi fanela u thoma tsumbandila dzine dza livhiswa kha u shumana na mafhungo a tsatsaladzo maṅwe na maṅwe a elanaho na u ṭana nga ṅḍila ine fhungudza u tshinyadzwa ha tshiimo tsha mushumeli wa zwa vhutsila kana u vha kha mutsiko u sa pfali kana u kunga nyanḍadzamafhungo.

Mushumo kana vhupo zwi fanela u shumisana na mushumeli wa zwa vhutsila u itela u tandulula kana u shumana na tsatsaladzo.

Arali mushumo kana vhupo zwi na muhumbulo wa u nambatedza tsivhudzo kha vhaṭaleli nga ha mushumo wa vhutsila une wa khou ṭanwa, ndivho na kuvhekanyeke kwa maipfi kha zwi fanela u tendelanwa khazwo na mushumeli wa zwa vhutsila zwi sa athu u shumiswa.

Mushumeli wa zwa vhutsila u fanela u vha na pfanelo dza u litsha u ṭana arali mushumeli wa zwa vhutsila a sa thendelani na ṅḍivhadzo.

Arali mushumo wa vhutsila, zwi tshi itiswa nga mbuno ifhio na ifho, a bvisa kha mushumo uyo kha mushumo na vhupo, mushumeli wa zwa vhutsila u fanela u ḍivhadzwa nga u tavhanya, na zwiitisi zwa u bviswa zwa ṅetshedzwa. Mushumo kana vhupo zwine zwa bvisa mushumo wa vhutsila kha mushumo uyo zwi nga vha zwi tshi khou pfukha koṅṭiraka na mushumeli wa zwa vhutsila, zwenezwo u bviswa ha mushumo wa vhutsila kha ṭano zwi fanela u itwa fhedzi arali zwo fanela. Mishumo kana vhupo zwi fanela u ḍivha uri nyimele idzi dzi nga vha dzifhio, na u bveledza ṅḍila dza kushumele dza ndaulo ya khombo zwine zwa nga thoma u shumisa u itela u thivhela u sa bviswa ha mushumo wa vhutsila nga murahu ha musi wo no ṭanganedzwa u itela u taniwa.

1. TSHOMEDZO NA THIKHEDZO

Thandela iyi yo bveledzwa zwo dītika nga zwire ngomu kha Khoudu ya Maitele a Vhutsila ha zwa u tou Vhona ya Phurofeshinaḷa ya Australian, Sekithara ya Mishumo ya Zwanḡa na Dizaini, yo bveledzwaho, u tendelwa na u anḡadzwa nga Dzanganano ḷa Lushaka ḷa Vhutsila ha zwa u tou Vhona (kana NAVA) na Maitele a Khwine a Vhutsila ha zwa u tou Vhona ha Saskatchewan na Sekithara ya mishumo ya zwanḡa yo bveledzwaho nga Vhuimeleli ha Vhatsila ha Canada (kana CARFAC)

- Australia (NAVA Code of Practice)
- Australia (ACGA Code of Practice for Commercial Galleries)
- Canada (CARFAC Saskatchewan Code of Practice)
- Canada (Best Practice Code for Curators – Lasalle River Accord)
- Ireland (Visual Artists Ireland Best Practice Guide)
- Art Right South Africa 'Copyright – What it means for Visual Artists' by Andre Myburgh, ine ya wanala kha webusaithi ya Baruffa Art Consulting kha baruffa.co.za
- VANSA Internship Toolkit

2. DZINDIVHUWO

VANSA i khou tama u livhuwa Muhasho wa Vhutsila na Mvelele kha u ita uri thandela iyi i bevele. Ndivhuwo dzo khetheaho dzi livhiswa kha Africalia kha u lamedza miḡanganano ya u dīvhadza kha ḷa Johannesburg, Durban na Cape Town. WRo wana tsivhudzo dzavhudisa kha Vho Norton Rose Fulbright, Vho Joseph Gaylard, Vho Clive Kellner, Vho Toby Orford, Vho Mary Corrigan, Vho Gwen Ansell, Vho Gerhard Hagg, Vho John Fleetwood na Vho Gillian Anstey. VANSA yo takalela vhudivhi havho.

VANSA i khou tama u livhuwa nga maanḡa vhatu vhanzhi vhe vha dzhenelela kha maitele a u ya vhatuni u itela Tsumbandila ya Maitele a Khwine kha Vhutsila ha zwa u tou Vhona kha ḷa AFrika Tshipembe

3. ZWIḶWE ZWINE ZWA NGA VHALWA

Kha siaḡari iḷi vha ḡo wana mutevhe wa zwiko zwine zwa ḡanḡavhudza kha maitele a phurofeshinaḷa na zwine vha nga katela kha maitele o ḡetshedzwaho kha ḷiḶwalo iḷi zwi tshi ya nga ḡhōḡea dzavho:

ARTERIAL NETWORK TOOLKITS

Arterial Network ndi vhuḡumani vha vhatila kha vhadzulapo, vhalwla mvelele, vhabindudzi, dziNGO, zwiimiswa, na vhalamedzi vha sekithara dza vhusiki na mvelele dza Afrika. Arterial Network yo bveledza tshivhalo tsha zwishumiswa zwa vhashumeli vha zwa vhutsila vhane vha shuma kha ḷa AFrika zwi re na tsivhudzo nga vhudalo nga maitele a Vhanguli vha Thandela kha zwa vhutsila, U alusa Tshikwama, Thikhedzo ya zwa Vhutsila na Vhuḡumani, na Mbambadzo kha vhashumeli vha zwa vhutsila. Nyandadzo idzi na tsumbandila vha nga zwi wana kha inthanethe kha ḷiḶnki i re afho fhasi.

arterialnetwork.org/resources/our_publications

ARTRIGHT

Thandela ya ARTRIGHT i ḡetshedza vhutsila ha zwa u tou vhona kha zwitshavha zwa Afrika Tshipembe zwiko zwa mahala zwa vhubindudzi, zwishumiswa zwa mulayo na zwa pfunzo, maḶwalo, mafhungo na tsivhudzo. Ndivho ndi ya uri vhatu vhane vha shuma kha ḡowetshumo ta zwa vhutsila vha vhe na

vhubindudzi ha khwine, tshifhinga tshinzi. Kha inthanethe iyi vha do wana zwidodombedzwa nga vhuḁalo na zwivhumbeo nga ha uri vha nga bveledza hani mushmo na dzikonṭiraka, u tshimbidza bindu, muthelo wa vhashumeli vha zwa vhutsila, na maitele a nyambedzano a phambano nga ha koṭiraka, pfumedzano na khonanyo.

artright.co.za

BASA

Vhubindudzi na Vhutsila Afrika Tshipembe (kana BASA) a khamphani ya mbuelo ine ndivho ndi u tuṭuwedza vhuḁedzani ha vhubindudzi ha vhutsila vhu bvelaho phanḁa na vhuvhuedzaho vhoṭhe vhune ha do vhuedza tshitshavha nga u angaredza. BASA i tshimbidza mbekanyamushumo dza thikedzo dzo fhambanaho dza vhutsila zwi tshi katela mbekanyamushumo dza mutheo wa mbekanyamaushumo ya BASA.

basa.co.za/

CAPE CRAFT NA DESIGN INSTITUTE (CCDI)

CCDI i tikedza vhabeledzi na u thusa u tumanya vhadzheneleli vhoṭhe kha ndunzhendunzhe ya tshibveledzwa tsha maragani. Izwi zwi do katela vhabveledzi vha mishumo ya zwanḁa na vhadizaini, vhabveledzi vha zwibveledzwa, vhagudisi vha vhukoni, vhashumeli vha mveledziso ya vhubindudzi na vhagudisi. Muvhuso na vhaṅwe vhalambedzi vha vhumba tshipiḁa tsha ndeme tsha tshumisano iyi, u itela u fhaṭa vhushaka u mona na dzisekithara.

ccdi.org.za

KHOMISHINI YA PFUMEDZANHO, KHONANYO NA KHAṬHULO

Khomishini ya pfumedzano, khonanyo na Khaṭhulo (kana CCMA) ndi tshiimiswa tsho ḁiimisaho kha ḁa Afrika Tshipembe tshine tsha vha na vhuḁifhinduleli ha u tandulula phambano dza vhushaka ha zwa mishumo. Nḁila iyi yo ḁiimisa kha mushumo. I tshimbidzwa nga tshiimiswa tsha Vhulanguli na u vhumbeo nga vhaimeleli vha vhaḁedzani vha zwa matshilisano vhararu: vhashumi, mabindu na muvhuso. Kha webusaithi ya CCMA vha do wana tshivhumbeo tsha koṭiraka na zwidodombedzwa/mafungo zwine zwa sumbedza pfanelo dzo fhambanaho dza vhashumi na milayo, u bva kha tshikoupu tsha pfanelo dza vhorakonṭiraka vho ḁiimisaho na u pandelwa mushumoni hu sa pfesesei u ya kha tshiṭalula mushumoni.

ccma.org.za/

MADZANGANO A PFANELO DZA ḁIRAMA, VHUTSILA NA MAṅWALO (KANA DALRO)

DALRO ndi dzangano ḁa pfanelo dza vhuṅe ha maṅwalo ḁa zwithu zwo fhambanaho ḁo thomiwaho nga 1967 na u langula (kana u ṅea ḁaisentsi) zwiteṅwa zwo fhambanaho zwa pfanelo dza vhuṅe ha maṅwalo vho imela vhaṅwali, vhaṅwala na vhaandadzi. Ri ṅetshedza vhuṭumani vhukati havho na vhaṅei vha ḁaisentsi vha vha shumisa mishumo yavho kha mabindu avho kana zwiimiswa zwa pfunzo.

Sia ḁavho ḁa ndeme ḁa ndaulo ndi pfanelo dza u bveledzahafhu ha zwifanyiso (u bva kha mitevhe yo andadzwaho), pfanelo dza u dzhenela kha tshitshavha (zwi tshi katela pfanelo dza tshiṭeidzhini kha

matwambwa a u imbelela na mañwe matambwa) na pfanelo dza u bveledzahafhu (dzo ñetshedzwaho kha u aṅdadza na u kopa) kha mishumo ya vhutsila ha zwa u tou vhona.

DALRO i na thendelano dza vhuḍifhinduleli ha vhañwali, manzhendedzi na vhaaṅdadzi vhapo na vha mashango a nṅḍa, na miraḍo ya thendelano ya mashengo vha re na tshivhalo na madzangano mahulwane khavho. Izwi zwi tendela vhashumelwa vhavho u vha na tswikelelo kha vhukoni ho fhambanaho ha mishumo ya pfanelo dza vhuṅe ha mañwalo.

dalro.co.za

KHORO DZA MUZIAMU DZA DZITSHAKHATSHAKHA

Khoro dza Muziamu dza Dzitshakhathshakha (kana ICOM) yo vhumbwaho nga 1946, ndi tshone tshiimiswa tshi tshoṅṅhe tsha muziamu na vhoraphurofesheni vha muziamu hu na tshikoupu tsha ḷifhasi, yo ḍikumedzelaho u ṅuṅuwedza na u tsireledza vhutsila ha mupo na ha mvelele, ha zwino na ha tshifhinga tshidaho, vhu fareaho na vhu sa fareiho. Hu na miraḍo i linganaho 30,000 kha mashango a 137. ICOM ndi vhuṅamani ha vhoraphurofesheni vha muziamu vhane vha shuma nga masia o fhambanaho a muziamu na a elanaho na za vhufa. ICOM yo bveledza tshivhalo tsha mivhigo kha maitelendavhelelwa na zwilinganyo zwa muziamu a pfeseseaho.

<http://icom.museum/>

ZWISHUMISWA ZWA VHUGUDISI HA MUSHUMONI

Zwishumiswa zwa Vhugudisi ha mushumoni zwo bviswa kha tshenzhemo na u guda kha zwiimiswa zwa vhutsila kha zwipiḍa zwo fhambanaho zwa vhutsila na vhagudi vha zwa vhutsila kha zwipiḍa zwo fhambanaho kha shango, na nyimele na ṅhōḍea dzo fhambanaho. Zwo ḍitika nga nyimele dza ngudo dza tshenzhemo dza zwiimiswa na vhagudi avha, zwishumiswa izwi zwi ṅoḍa u tou ñetshedza ṅdila dza u shumiseaho kha zwiimiswa u itela u langula tshenzhemo dza u guda dzavhuḍi, dza u bveledza. Kha mbuelo dza vhagudi na zwibveledzwa zwone zwiṅe.

<http://vansa.co.za/professional-practice/resources-tools-1/internship-toolkit-book-1-of-the-vansa-professional-practice-toolkit-series>

DZANGANO ḷA LUSHAKA ḷA VHUTSILA HA ZWA U TOU VHONA ḷA AFRIKA STHIPEMBE(KANA SANAVA)

SANAVA I shuma sa dzangano ḷi si ḷa muvhuso ḷa ṅuṅuwedzo ya vhutsila ha zwa u tou vhona kha ḷa Afrika tshipembe, vhubvo haḷo ndi u bva 1851 musa Dzangano ḷa Vhutsila ḷa Kapa 'Cape Fine Arts Society' (kana CFAS) ḷi tshi thomiwa. Kha miñwaha yo fhiraho, Dzangano ḷo aluwa ḷa vha tshiimiswa tsha lushaka kha vhatsila na vhafuni vha vhutsila ha zwa u tou vhona. Inwe ya ndivho khulwane dza SANAVA ndi ya mveledziso ya vhatsila i elanaho na ndaulo ya zwiṅuḍio zwiraru zwo ṅamihawo tshoṅṅhe, kha ḷa Cité Internationale des Arts in Paris, France.

sanava.co.za

VHUPO HA TSIVHUDZO YA MULAYO YA VANSANSA

VANSANSA yo thoma Vhupo ha Thuso ya Mulayo u itela u ñetshedza tsivhudzo ya mutheo wa tsivhudzo ya mulayo kha miraḍo yayo. Vhupo ha ya Thuso ya Mulayo lvhushumisana na Cilac, vhane vha fhindula

mbudziso dza mulayo nga vhege. Kha vha dzhieze nzhele uri VANSA i tshimbidza tshumelo iyi hu si na mbadelo kha miraḡo yayo. Cilac yo ḡinwalisa sa muḡetshzedzi wa tshumelo dza mulayo na u vha yone l yoḡhe ine ya vha navhuḡifhinduleli ha tsivhudzo yo ḡetshedzwaho kha dziḡwe tshumelo dzo ḡetshedzwaho. Tsivhudzo ya mulayo yo ḡetshedzwaho kha miraḡo ya VANSA nga maanḡa i shumana na:

- Pfanelo dza vhuḡe ha maḡwalo/Pfanelo dza Ndaka ya Muhumbulo
- Dzikonḡiraka, Thengiso na Tshumelo
- Zwiimiswa zwa Vhubindudzi na Madzangano

<http://vansa.co.za/professional-practice/resources-tools-1/free-legal-advice-forvansa-members>

VHATSILA VHA ZWA U TOU VHONA VHA IRELAND ‘VISUAL ARTISTS IRELAND’

Vhatsila vha zwa u tou Vhona vha Ireland vha ḡetshedza thikhedzo i shumiseho kha vhastila vha zwa u tou vhona kha vhutsila ha zwivhumbeo zwoḡhe kha mabuḡo oḡhe. Vha ḡetshedza tshumelo, zwishumiswa na zwiko kha vhatsila, u fara mbekanyamushumo dza vhutsila na milayo sa vhaimeleli kha dzangalelo ḡa vhatsila. VAI yo bveledza manyuwaḡa wa maitete a phurofeshinaḡa nga tshivhumbeo tsha Tsumbandila ya u Kona u Tshila kha Vhatsila vha zwa u tou Vhona ine ya katela maitete a vhubindudzi ha phurofeshinaḡa u ya kha khomishini na maitete a mushumo a phurofeshinaḡa. Manyuwaḡa wa kha inthanethe u katela dzividio na tsuvhudzo dzi bvaho kha vhatsila. Ngauri zwo bveledzwa kha nyimele dzo fhambanaho, manyuwaḡa u ḡetshedza tsivhudzo ya maitete avhuḡi kha mutsila muḡwe na muḡwe nga ha uri a nga ha ita nyambedzano hani nga ha zwiteḡwa zwo fhambanaho zwa mabuḡo avho.

<http://visualartists.ie/the-manual-a-survival-guide-for-visual-artists/>

Tsumbandila ya maitete a Khwine i netshedza mikhwa na zwilinganyo wa maitete a khwine kha vhutsila ha zwa u tou vhona kha la AFrika Tshipembe. I nga shumiswa sa tsumbandila ya zwine zwa fanela u lavhelelwa na zwine sekithara nga u angaredza i khou shuma yo livha hone. Zwo nwaliwa nga ndila i shumiseaho u itela uri zwi shumisee kha nyimele dza duvha liinwe na liinwe.

Zwi re ngomu zwi a pfesesea na shandukisea u itela uri vhashumeli vha zwa vhutsila ha zwa u tou vhona vha kone u lavhelesa khazwo, u ita nyambedzano na u dzhia tsheo ya uri vha nga shumisa hani tsumbandila. Muhumbulo wa tsumbandila iyi ndi u tshimbidza vhushaka ho khwaqhaho, ha mutakalo na vhu sa dzhii sia kha vhutsila ha zwa u tou vhona, u itela u tikedza nyaluwo ya mveledziso yaho.

Tsumbandila iyi ndi thendelano ya Muhasho wa Vhutsila na Mvelele ya Afrika Tshipembe yo bveledzwa nga Vhutumani ha Vhutsila ha zwa u tou Vhona ya Afrika Tshipembe.

www.vansa.co.za

